

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXIII. KÖTET. 3. SZÁM.

JELENTÉSTANI SZEMPONTOK

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

R. TAG

Főolvasva 1915 május 25-én

Ára 1 K.

BUDAPEST.

1916.

Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből.*

I. k. I. Télyf: Solon adótörvényéről. 20 f. — **II. Télyf:** Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — **III. Tarkányi:** A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — **IV. Szász K.:** A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — **V. Toldy F.:** Tudománybeli hátramaradásunk okai, s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — **VI. Vámbéry:** A keleti török nyelvről. 20 f. — **XI. Bartalus I.:** A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — **II. k. V. Télyf:** Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — **VIII. Gr. Kuun G.:** A sémi magánhangzókról és megjelölésök módjairól. 40 f. — **IX. Szilády:** Magyar szófejtetések. 20 f. — **XII. Szvorényi J.:** Emlékbeszéd Arvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — **III. k. III. Szabó I.:** Emlékbeszéd Bitnitz Lajos felett. 20 f. — **V. Finály:** Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — **VII. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Schleicher Ágost, külső I. tag felett. 20 f. — **VIII. Dr. Goldziher I.:** A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — **IX. Riedl Sz.:** Emlékbeszéd Grimm Jakob felett. 20 f. — **X. Gr. Kuun G.:** Adalékok Krim történetéhez. 40 f. (1872—1873.) — **IV. k. I. Brassai:** Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — **V. Dr. Goldziher I.:** Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — **VI. Hunfalvy P.:** Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — II. Budenz J. A németországi philologok és tanfőfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. (1873—1875.) — **V. k. V. Szász K.:** Emlékbeszéd Kriza János I. t. felett. 50 f. — **VI. Bartalus I.:** Művészet és nemzetiség. 40 f. — **VIII. Barna F.:** A mutató névmás hibás használata. 20 f. — **IX. Imre S.:** Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — **X. Arany L.:** Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — **VI. k. I. Mayr A.:** A lágy aspiráták kiejtéséről a zendben. 20 f. — **IV. Dr. Goldziher I.:** A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — **V. Szász K.:** Emlékbeszéd Jakob István I. t. fölött. 20 f. — **VII. Bartalus:** Emlékbeszéd Mátray Gábor I. t. felett. 20 f. — **VIII. Barna:** A mordvaiak történelmi viszontagságai. 40 f. — **IX. Télyf:** Eranos. 40 f. (1876.) — **VII. k. VI. Télyf:** Rankavis Kleon új-görög drámája. 60 f. — **VIII. Ballagi M.:** Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. 40 f. (1877—1879.) — **VIII. k. III. Dr. Genetz A.:** Orosz-lapp utazásomból. 40 f. — **VII. Mayer A.:** Az úgynevezett lágy aspiráták phonetikus értékéről az ó-indben. 1 K 20 f. (1879—1880.) — **IX. k. I. Budenz J.:** Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. 20 f. — **III. Ballagi M.:** Nyelvünk újabb fejlődése. 40 f. (1880—1881.) — **X. k. III. Hunfalvy P.:** A M. T. Akadémia és a szomi irodalmi társaság. 40 f. — **IV. Joannovics:** Értsük meg egymást. 60 f. — **V. Ballagi M.:** Baranyai Deesi János és Kis-Viezy Péter közmondásai. 20 f. — **VI. Dr. Pecz V.:** Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophokles tropusaival. 1 K 20 f. — **VII. Szász K.:** Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. 20 f. — **VIII. Bogisich M.:** Cationale et Passionale Hungaricum. 60 f. — **IX. Jakob E.:** Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. 1 K. — **X. Heinrich G.:** Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kultag felett. 80 f. — **XI. Bartalus:** Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. 80 f. — **XIII. Bartalus I.:** Újabb adalék a magyar zene történelméhez. 80 f. (1882.) — **XI. k. I. Hunfalvy P.:** Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? 40 f. — **II. Télyf:** Újgörög irodalmi termékek. 80 f. — **III. Télyf:** Középkori görög verses regények. 60 f. — **IV. Dr. Pozder K.:** Idegen szók a görögben és latinban. 1 K. — **V. Vámbéry:** A csuvasokról. 60 f. — **VI. Hunfalvy P.:** A számlálás módjai és az év hónapjai. 40 f. — **VII. Majláth B.:** Telegli Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. 20 f. — **VIII. Dr. Kiss I.:** Káldi György nyelve. 1 K. — **IX. Goldziher:** A muhammedán jogtudomány eredetéről. 20 f. — **X. Barna F.:** Vámbéry Armin «A magyarok eredete» című műve néhány főbb állításának bírálata. 1 K 20 f. — **XI. Ballagi M.:** A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr. 40 f. — **XII. Vámbéry:** A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. 60 f. (1883—1884.) — **XII. k. I. Dr. Kont I.:** Seneca tragédiái. 1 K 20 f. — **II. Dr. Nagy**

* A hiányzó számok már elfogytak.

JELENTÉSTANI SZEMPONTOK

IRTA

SIMONYI ZSIGMOND

R. TAG

Fölolvasta 1915 május 25-én

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

JELENTÉSTANI SZEMPONTOK.

Régebben a nyelvtan csak hangtanból (vagy inkább csak «orthographiából», néha «orthoepiából») és «etymológiából» azaz alaktanból állt, a mondattant csak lassanként s nagyon hiányosan vonták be a tárgyalás körébe, akkor is inkább csak a beszédrészek használatával zavarták össze. S még a mult században is, a történeti s összehasonlító nyelvtudomány fölvirágzása után, a tudományos nyelvtanok is csak a hangtant s az alaktant tárgyalták, úgyhogy joggal mondhatta GABELENTZ GYÖRGY, hogy «sok indogermán nyelvtan ott végződik, a hol a mondattannak kellene kezdődnie», pedig vannak nyelvek — minő a kínai — melyeknek a nyelvtana csupán mondattanból áll.¹⁾

De míg a mondattanra nézve mégis voltak egyes jeles kivételek, a nyelvtudománynak egy másik fontos ágával, a jelentéstannal mai napig is többnyire mostohán bántak a legtöbb iskolai és tudományos nyelvtan, s pl. még az indg. összehasonlító mondattan megteremtője, DELBRÜCK sem választja külön a jelentéstani részeket a mondattantól.

A jelentéstannak a mult század közepe táján fölmerült kezdeteit ismertettem 1880-ban, akadémiai székfoglaló értekezésemben.² 1880 táján új ösztönzést kapott a jelentésstan az újabb

¹⁾ «Auch das ergibt sich von selbst, dass die Grammatik einer isolierenden Sprache lediglich Syntax ist. Nun hören freilich viele der modernen indogerm. Grammatiken da auf, wo die Syntax anfangen sollte» (Internat. Zeitschrift für allgem. Sprachw. 1884. 1:273).

²⁾ A jelentésstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések (Értekezések a nyelv- és szépt. köréből 10. k. 1. szám). — V. ö. még a jelentéstani részt a felsőbb osztályoknak szóló Magyar Nyelvtanomban (1. kiad. 1879) s a Magyar Nyelv c. munkámban (1. kiad. 1880, 2. 1907). Továbbá: Rokonyértelmű szavak, Nyr. 2. k. A visszaható ige használata, 7. k. Önállósított határozók (Budenzen-Album, 1884).

nyelvtudományi iránytól, mely HUMBOLDT VILMOS és STEINTHAL nyelvlélektani eredményeiből kiindulva nyomatékkal hangsúlyozta s különösen az analógiás módszerben méltatta az emberi beszédnek lélektani tényezőit. Termékenyítő hatással volt különösen PAULnak a nyelvtörténet elveiről szóló klasszikus munkája¹ és német szótára. Azóta különösen WUNDT néplélektana keltett egész mozgalmat a nyelvlélektan terén és mi nálunk is ösztönzőleg hatott néhány értékes jelentéstani értekezésre.² A szólásmódok és közmondások magyarázata is a jelentésstan körébe tartozik, és újabban sok értékes szólásmagyarázatot köszönünk TOLNAI VILMOSnak és KERTÉSZ MANÓnak (a Nyr. és MNy. kötetiben). A jelentéstani irodalommal kapcsolatban említhetni a Nyelvtörténeti Szótárt is, mert benne iparkodtunk minden szónak a jelentéseit történeti egymásutánjukban föltüntetni.

Azonban úgy látszik, WUNDT nyelvlélektana se másutt, se mi nálunk nem volt olyan nagy termékenyítő hatással, a milyent sokan vártak tőle.³ Most sincs még elismert rendszer, melyre pl. egy nyelvnek jelentésstanát föl lehetne építeni. A NySz. adatait is igen kevésbé értékesítjük, pedig kész anyagot nyújta-

¹) Prinzipien der Sprachgeschichte. Eddig négy kiadás, a negyedikben sok helyt a magyar nyelvre is tekintettel van.

²) L. GOMBÓCZ Z. Nyelvtörténet és lélektan (Nyelvészeti Füzetek 7. száma). Képzettársulás és jelentésváltozás (M. Filoz. Társ. Közleményei 1911 és M. Ny. 7. k.). SZEREMLEY CSÁSZÁR L. és SZOLÁR F.: Jelentés-tanulmányok (uo. 35. és 36. szám és a M. Nyelvt. Társ. kiadv. 9. szám). SYPOSS KATALIN: Jelentés-tanulmányok (1910. Athenæum).

³) A nyelvészek csalódását leghatározottabban SPERBER fejezi ki: «A hogy WUNDT a jelentésváltozás lefolyását magyarázza, az a psychológusnak nagyon érdekes lehet, de a nyelvésznek sajnálattal kell megállapítani, hogy nem sok hasznát veheti. Nekünk másféle lélektan kell: mink első sorban azt kívánjuk tőle, hogy a nyelvészeti gyakorlatot segítse olyan kérdések megoldásában, melyekben a történeti tények cserben hagynak.» — Egy romanista, K. MORGENROTH, azt írja (Zeitschr. für franz. Spr. u. Lit. 41: 18): «WUNDT, elfogulva az ő associatívától vagy inkább önműködő képzeleteleitől, a jelentéstant valami bogaras vonással betegíti, mely arra ösztönzi, hogy tudományos porfelhőket verjen föl s ezzel elfátyolozza magának és másoknak a való jelenségekre való kilátást.» MARTY is élesen bírálja WUNDT jelentésstanát ilyen című munkájában: Untersuchungen zur Grundlegung der allgem. Gramm. und Sprachphilosophie.

nak számtalan jelentéstani kérdés fölvetésére és megoldására. Egyáltalán: a részletes kutatás ezen a téren nem olyan serény, mint a nyelvtudománynak egyéb ágaiban, pedig — hogy mást ne említsek — a *szófejtés* sokszor ingatag alapon áll, ha a jelentésfejlődés kérdéses eseteiben nem támaszkodhatik megállapított módszeres elvekre (a jelentések megokolása csakugyan Achilles-sarka még ma is a szófejtésnek). Így tehát nem lesz fölösleges, ha fölhipom a figyelmet egy-két újabb jelentéstani elméletre és néhány olyan szempontra, mely nézetem szerint irányadó és elmemozdító lehetne az értékes anyaggyűjtésre és termékenyebb részletkutatásra.

I. Az indulat szerepe a jelentésváltozásban.

A nyelvlélektan természetesen sohasem feledkezett meg arról, hogy az *indulat* a nyelv eredetének és fejlődésének fontos tényezője. De ezelőtt nem méltatták eléggé ennek a rendkívüli fontosságát s azt az igazságot, hogy a legtöbb nyelvi változás és különösen a legtöbb szójelentés változása ennek az érzelmi tényezőnek az eredménye. Ezt az igazságot nagyon nyomatékosan hangoztatja és tüzetesen bizonyítja két új munka: egy német SPERBERTől s egy francia nyelvű BALLYTÓL. (HANS SPERBER: Über den Affekt als Ursache der Sprachänderung. CH. BALLY: Le langage et la vie. Én az előbbit ismerem; ugyancsak ezt ismertette most SCHMIDT JÓZSEF az Egy. Philologiai Közlönyben.)

SPERBER fejtegetése szerint az új kifejezések alkotásában, valamint a meglevőknek egymással való helyettesítésében a legfontosabb indítók az illető kifejezéssel összefüggő indulat (affectus, a mennyiben t. i. nem művelődéstörténeti okok szerepelnek). Igen nyomatékosan hangsúlyozza, hogy fejtegetésével nem újabb elméleti okoskodásokra, hanem valóságos módszeres munkára akar ösztönzést adni, s azt kívánja, hogy magából a mindennapi társalgásból gyűjtsünk az övéihez hasonló észleleteket. Azonban a nyelvtörténetből és a nyelvhasználatból is tárgyal egyes — részben már ismeretes — példákat. Hogy a latin *caput*-ot a román nyelvek a bögrét jelentő *testa*, *tête* szóval helyettesítették, annak nyilván az indulat, megvetés,

harag volt az indító oka. Így nevezi a mi népünk a fejet megvetőleg kobaknak, pedig a kobak tkp. kivájt tököt, tökpalaczkot jelent (török *kabak*, tök). S a *koponya* is tkp. ugyanazt jelenti, s ha régente azt mondták: *agya koponyája*, *feje koponyája*, ez szakasztott olyan kifejezés volt, mint a *feje kobakja* (l. Nyr. 36: 231). A német *laufen*, mint az izlandi *hlaupa* [ang. *leap*] bizonyítja, tulajdonkép ugrást jelent, tehát egyszerű futás helyett *megugrást* jelentő élénkebb kifejezés. A magyarban a helyett hogy *elfut* nemcsak ma mondjuk, hogy *megugrik*: (*elugrik*: is NySz.), hanem mint a nyelvtörténet bizonyítja, a *szökik* ige is ugrást jelent eredetileg: Az vad oroszlán az lesből a prédára szök (MA). «Szökj fel, kabla!» — A helyett hogy *főlni* azt mondjuk *rettegni*, s ez tkp. a. m. reszketni, remegni, mint a fr. *craindre* = lat. *tremere*. — A *ri* ige, mint régi irodalmunk bizonyítja, eredetileg ordítást, bögést jelentett (rugit, mugit), tehát *ne ríj* olyan ráförmedés volt, mint ma *ne ordíts*, *ne böggj*! — *Romlik* eredetileg a. m. összedül, leszakad (romlott fal, bástya, elromol, megromol a fal); mai értelmében a régi *megvész* helyét foglalta el, mert azelőtt azt mondták: megveszett a gyomrom, megvész a bor, a szalonna stb.

Az indulatos szóhelyettesítésnek legismertebb példája az, hogy az egyszerű *nagyon*, *igen*-féle fokozó, nagyító szókat ilyenekkel helyettesítjük: *borzasztó*, *iszonyú*, *szörnyű*, *rettentő*, *rettenetes*. A *borzasztó* még a XVI. század végén népiesen *hajborzasztó* volt, tehát még igazán csak borzadalmat okozó dolgokra alkalmazták, az *iszonyú* is csak így szerepel régi irodalmunkban: *iszonyú vad*, *iszonyú kemény*. De már APÁCSAI-nál ilyeneket olvasunk: A füzfa *szernyű* hamar nő. BERCSENYI Leveleiben: *szörnyen vigyáz*. És MIKES-nél: *Rettentő fejes*, makacs állat a tűzok. — Hasonló túlzásokat (superlativusokat) számtalanszor használunk. Pl. ilyeneket: már *százszor* v. *ezer-szer* mondtam, *végtelen* boldog, *bizonyosan* eh. valószínűleg, *bolond* v. *őrült* eh. szeszélyes, *elragadó*, *elbájoló* v. *bájos* eh. gyönyörű, *mennyei* v. *isten*i élvezet, *angyali* jószág, *ördögi* terv, *pokoli* gondolat, *ég* és *föld* a különbség, *patakszik* a vére, *bolondul* utána. Ugyanigy túlozzuk a *kicsinyítést* is, ha pl. kevés helyett azt mondjuk: *egy csöpp*, *egy mákszem*, *egy*

szikra, vagy hamar helyett: *egy perc* v. *egy szempillantás alatt*, *rögtön* stb.¹⁾

Számos más szóhelyettesítésnek is az indulat, a nyomatékosabb, élénkebb, megvető, gúnyos kifejezésre való törekvés volt az oka. *Fölkelés*, *föltámadás* helyett ma *lázadást*, *zendülést*, *forradalmat* mondunk, *berohanás* h. *beütést*, *betörést*, *berontást* stb. Így magyarázódik egyes szavainknak részbeli vagy teljes elavulása. A *szeg* ige szerepelt pl. régente sok olyan kifejezésben, a melyben ma az erősebb *tör* igét használjuk.

Szeg ömagának barázdákat Jákob:²⁾ *confringet sibi sulcos* Jacob (BécsiK, azaz töri a barázdát, KÁROLYINÁL: boronál). Megszegdeli ő bálványokat: *confringet simulacra* (u. o., KÁR.: eltöri az ő bálványait). E vitéz nagy haraggal az ajtót reászegé (GuaryK; azaz rátörte az ajtót). Vervén az frátert sok pálczákat szegének meg ő hátán (DomK, sok pálczát eltörtek). Mózes reászegi az istápot az megbizonyosodott bűnösre (MA., azaz pálczát tör fölötte). Ágakat szegdelnek (JordK). Állófáknak ágait szörnyen leszegdeli (RMK). Az diót szegdel meg, vödd ki az belit (RADV. Családélet). Leszegni az ágat: *frondes avellere* (PPBl). Kőszegő: *lapidarius* (uo.). Szegdelt szám (ifj. HELTAL: tört szám). Szegedelmesség a kódexekben a. m. töredelmesség. (Mindezek és sok más példa a NySz-ban.)

Miért alkalmazták később mindezekben a *tör* igét? *Szeg* eredetileg úgy l. csak kettétörést, sőt csak kétrét hajtást jelentett, mint ma is a varrásbeli szegésben, beszegésben (vö. szék. «megszegte a lovam a nyakát: karikába hajtotta»). Ellenben a *tör* ige összetörést, zúzást, rombolást jelent; vö. HELTALnál: «A megszegett nádszált el nem akarja törni». Ez tehát sokkal erősebb, nyomatékosabb, s azért használták mindig gyakrabban a gyöngébb jelentésű *szeg* helyett. Emez csak bizonyos kapcsolatokban maradt fenn: *nyakát szegi*, *kezlél szegi*, *megszegi a kenyeret*, *beszegi a ruhát*.

Valamint azonban az indulat, ha gyakran ismétlődik, veszít erejéből: a kifejezésnek is az az indulatos velejárója a meg-

¹⁾ Rémitő szép, irtóztató szép stb., I. BINDER, Nyr. 18: 245. Hasonló példák uo. 125, LEHR: Toldi 220. V. ö. F. KUBIN: Die Hyperbel und die Schule, Zeitschrift für den deutschen Unterricht 7. k. Vö. még az udvariasság túlzásait: *alázatos szolgája*, *könyörgöm alásan* stb.

²⁾ A Székelyföldön még ma is: Felszegjük ezt a gyepet, mert rosszul termi a fűvet.

szokás folytán veszít erejéből s idővel egészen elvész. Így a *borzasztó*, *szörnyű*-félék ma már a legtöbb ember beszédében alig jelentenek egyebet, mint a *nagyon*, *igen* szók, s a német *sehr*-nek rég elfeledték eredeti 'fájdalmas' jelentését (a finn *sairas* 'beteg' germán jövevényszó). Szintúgy elfelejtettük, hogy a *koponya* tököt s a *szökés* ugrást jelent. A finn *vaimo* ma asszonyt jelent, de eredetileg, mint a megfelelő lapp szó bizonyítja, lelket jelentett, tehát olyan szerelmes megszólítás volt, mint a *lelkem*, *szívem*, *galambom* stb.

A szófejtésre s a jelentésstanra igen fontos, hogy összegyűjtsük a szótörténetnek olyan eseteit, melyekben az indulatnak van szerepe, s azokat is, a melyekben a mai jelentés az indulatos velejáró eltűnése által keletkezett.

II. Az érzelmi velejáró.

Noha SPERBER különös nyomatékkal tárgyalja az indulatnak nagy fontosságát a nyelv fejlődésében, nem szabad feledni, hogy erről már sok más lélektani és nyelvtörténeti munkában és fejtegetésben is szó volt, így pl. leggyakrabban a nyelv eredetéről szóló elméletekben. A jelentésstanra nézve e tekintetben kiválóan érdekes és tanulságos ERDMANN könyve «a szó jelentéséről» (KARL OTTO ERDMANN: Die Bedeutung des Wortes, Leipzig, 1900). ERDMANN tüzetesen tárgyalja «a szóknak *melék-jelentését* és *érzelmi értékét*», s az utóbbira nézve éppen olyan határozott eredményre jut, mint SPERBER: «Érthető ugyan, de egyuttal reménytelen az a törekvés, hogy tisztán ismereteket kifejező, érzelem nélküli nyelvet teremtsünk» (132). Ugyanaz a fogalmi tartalmuk, de mégsem azonos a jelentésük a köv. szópároknak: *tavas*—*kikelet*, *haza*—*hon*, *vigasztalás*—*vigasz*, *sóhaj*tás—*sóhaj*, *repül*—*szárnyal*, *háborút kezd*—*harcra száll*, *harczol*—*viaskodik*, *ló*—*paripa*, *szag*—*illat*. Mindenik szópárnak a második tagjában van valami *érzelmi velejáró*, amely ezeket a választékosabb, emelkedett vagy költői nyelv szavaivá avatja.¹⁾ Máskor viszont az egyik kifejezésnek gúnyos vagy meg-

¹⁾ V. ö. pl. (egy hírlapi vezércikkéből 1915. IV. 3): «A tavasz az idén nem kikelet, hanem csak közönségesen, csak egyszerűen tavasz.

vető az értelme, vö. szerb—*rácz*, német—*sváb*, *katholikus*—*pápista*, *dicsékszik*—*henczeg*, *mi a szándéka*—*miben sántikál* stb. Ilyen árnyalat sokszor fűződik az idegen szóhoz, vö. szólásmód—*frázis*, *beszél*—*povedál*,¹⁾ *iszik*—*tringol* (ugyanígy fr. *trinquet*, olasz *trincare*, a német *trinken*). Viszont gyakran élünk szépítgető, enyhítő, leplező kifejezéssel. De néha alig lehet eldönteni, vajjon szépítgetés vagy keserű gúny volt-e az indító oka valamely kifejezésnek: ha pl. a mérget több nyelvben egyszerűen *headásnak*, vagy pedig *italnak*, *ételnek* nevezik (a ném. *Gift* a *geben* igéből, v. ö. *Mitgift* hozomány; a fr. *poison* = lat. *potio* ital; a magyar régiségben és nyelvjárásokban *ételő*, *megétetés* stb., pl. «Verböczit megéteték, meghala» NySz²⁾).

Leginkább a velejáró gúny okozta, hogy sok kifejezésnek lefokozódott, rosszabbá vált a jelentése. Ilyen pesszimista fölfogás okozta, hogy pl. az *együgyű* szó mai jelentését vette föl, míg régebben egyszerűt, őszintét jelentett («boldogok az együgyűek»); ugyanígy a német *einfältig* stb., az angol *silly* (= ném. *selig*), a francia *benêt* (*benedictus*). A *trágya* eredetileg az ebédhez való édességet jelentett, ma ganajt jelent. Sok közönyös kifejezést («vox media»), mely azelőtt jót is, rosszat is jelentett, ma csak rossz értelemben használunk. *Bűz* azelőtt jó szag is lehetett, még FALUDI is beszél a rózsza bűzéről, sőt a csángók még ma is így beszélnek, de az országos nyelvben ma csak a rossz szagot mondjuk bűznek (v. ö. lat. *olet*, *non olet*). *Hirhedt* eredetileg annyi volt, mint híres, a mi elhírhedett, még VÖRÖSMARTY, JÓKAI, VAS GEREBEN jó értelemben használták («hir-

Csakis az élelem termésének megindulása, csakis a kenyér megfogánása. A kikeleti színek és álmok, ábrándok és mámorok az idén nem izgatják a világot.» — *Tavaszi öltözet* helyett nem mondanánk *kikeleti öltözet*.

¹⁾ A spanyol a fecsegést francia szóval fejezi ki: *parlar*. Viszont a francia a henczegést spanyol szóval: *hablar* (sp. *hablar*, beszélri). A gebét a francziák a német *rosse* szóval, a nyitrai tótok a magyar *paripa* szóval jelölik.

²⁾ VONDRÁK azt írja (Sl. Gram. 1:64): «*Potio* Trank, insbesondere der vom Arzt verabreichte, kann zu *poison* Gift werden, aber die Speise an und für sich, kann nicht eine solche Bedeutung annehmen.» Ezt megczáfolja a magyar nyelv, ez tehát nem elég ok, hogy a szláv *jad* 'méreg' szót elválaszszák a *jed-* 'enni' igétől, v. ö. BERN. Et. Wb. 1:272.

hedett zenésze a világnak» VÖRÖSMARTY Liszt Ferenczről), de ma már csak rossz hírűt jelent, s ebben talán a német *berüchtigt* hatásának is volt része. *Erkölcös* a népnyelvben rossz erkölcsű, rossz szokású embert jelent. *Elkövetni* mai nyelv szokásunk szerint csak a rosszat lehet, a XVIII. században még közönyös volt a jelentése, úgyhogy FALUDI azt írhatta: «E kettőben áll a keresztyén ember kötelessége: hogy a gonoszt elkerülje és a jót *elkövesse*.»

Néha viszont a közönyös kifejezés jó, dicsérő jelentést vesz föl: *híre van*, *híres*, a mi különös jó vagy szép; *kedve van* eh. jó kedve; *a társaság* = a jó, finom társaság; *becsül* eh. nagyra becsül: *szerencse* eh. jó szerencse (mert eredetileg csak találkozást, véletlent jelentett). Néha meg a rossz dolgot elnézőleg vagy tréfásan enyhítjük, ha pl. a hazudást *füllentésnek* nevezzük, vagy ahelyett hogy *lop* azt mondjuk: *csen*, *elemel*, *elsuvaszt* vagy bár *elsikluszt* valamit.

A nyelvésznek igen vonzó feladat volna összegyűjteni és mindezen különféle szempontok szerint tárgyalni szavaink történetében azokat a változásokat, a melyekben az érzelmi mellékjelentés volt a fő tényező. Ide tartozik a költői és prózai szóhasználat különbsége s általában a szójelentésnek a stílusfajokkal való kapcsolata.

III. A rokonértelmű szók történeti szempontból.

A jelentéstannak igen érdekes tárgya a rokonértelmű szók jelentésének elemzése és összehasonlítása. Evvel mi nálunk, sajnos, még nagyon keveset foglalkoztak, noha igen szükséges volna gyakorlati célra is: az irodalmi s különösen a szaktudománybeli szóhasználat megértésére és megítélésére. Itt csak arról akarok szólni, a mire legkevesebben gondolnak: hogy t. i. — noha a synonymika minden nyelvben a szavaknak csak egykorú, egyidejű jelentését veti össze — vannak e tárgynak érdekes és tanulságos történeti szempontjai is.

Először is azt lehetne vizsgálni, az illető szók mióta rokonértelműek és hogyan lettek azzá. Ha ezt tudjuk, igen sokszor jobban megértjük a köztük levő árnyalati különbségeket. Igen tanulságos volna pl. összeállítani a kódexirodalom vagy Páz-

MÁNY PÉTER synonymikáját és vizsgálni, milyen változások történtek e tekintetben azóta. *Öreg* és *vén* nem egészen egy. Még a XVI. században ritkán mondták az élemedett korú embert öregnek, mert ez a szó akkor még rendesen nagyot jelentett: a nagyszemű embernek öreg szeme volt, a nagy teknő öreg teknő, a nagy vétek öreg vétek, mint még ma is mondjuk: öreg hiba, s a nép nyelvében: öreg este a késő este, öregszemű borsó a nagyszemű, öreg harang a nagy harang¹⁾ s a régiéknél *öregen sült tikmony* a kemény vagyis 'nagyon' megsült tojás. Világos tehát, hogy az *öreganya*, *öregapa* kiméletes kifejezése volt a vénségnek, úgy mint a *nagyanya*, *nagyapa*. S íme ez az oka, hogy az *öreg* maiglan jó és kedves értelmű, a *vén* ellenben gyakran gúnyos és megvető. V. ö. *öreganya* — *cénbanya*, «a szent öreg» — a *vén gazember*, s végre: *Öreg ember nem vén ember*.²⁾

Ehhez némileg hasonló lehetett az *eb* és *kutya* viszonya. A *kutya*, *kutyó* vogul megfelelője, *kutuw*, kis kutyát, kutya-kölyket jelent, és mint már MUNKÁCSI megjegyezte (NyK. 25:281): «Az *eb* és *kutya* között ez lehetett eredetileg a jelentésbeli különbség.» A *kutya* szót mint kedveskedő kifejezést alkalmazhatták az idősebb ebre is, és így lett lassankint egyértékű magával az *eb* névvel, még pedig alkalmasint csak a XVI. században, mert kódexeinkben az *eb* mindig csak *eb* és sohase *kutya*.

Ugyanigy lehetne kutatni más szópárokra nézve is, mi volt oka a jelentésbeli viszonyoknak, pl. a *száll* és *repül*, *vígyáz*, *ügyel*, *figyel*, *őriz* és *óv*, a *szag*, *bűz* és *illat*, a *hírhedt* és *híres*, a *büszke*, *gőgös*, *dölyfös* és *kevély* közt stb. Érdekes, hogy ma a *büszke* majdnem dicsérő kifejezés, ritkábban gáncsoló, holott — mint SZARVAS G. kimutatta³⁾ — a *bűz*-ből szár-

¹⁾ A mult század hatvanas éveiben dívott Veszprém-ben ez a népdal: Nincsen feleségem, nincsen aprópénzem, *se öreg, se apró*, elvitte a Patkó.

²⁾ Már KAZINCZY azt írja egy levelében (Kaz. és Dessewffy J. lev. 2:284): «*Vén* ember csaknem sértő szó. *Öreg* embert mondunk. *Vén asszony* sért, *öreg asszony* nem sért. Verba valent usu.» A *vén* és *öreg* használatát legjobban tárgyalta VOLF GYÖRGY Nyr. 13: 111—2.

³⁾ Nyr. 16: 555. L. még SZEREMLEY CSÁSZÁR L. Jelentéstanulmányok, NyF. 36: 71—72.

mazik, s azelőtt gúnyos értelme volt. Azt mondták pl.: Búzzel, hetykén, büszkén szól. Büdös a kevélységtől stb.

Azonban ha érdekesek a rokonértelműségnek előzményei, szintoly érdekesek és fontosak a következői. Ha két szó valami okból egyértékűvé válik, legalább annyira, hogy a használatban egymással váltakozhatnak: akkor az egyik — még pedig, mint a *szeg* és *tör* példáján láttuk, a nyomósabb, hathatósabb kifejezés — divatra kap s mindinkább kiszorítja a másikat. Így avultak el többé-kevésbé a következők: *agg* — a *vén* és *öre*g miatt, *kor* — az *idő* miatt, *év* — az *esztendő* miatt, *éj* — az *éjtszaka* és *éjjel* mellett, *éh* v. *joh* a *gyomor* és *belső rész* mellett.¹⁾ Így viszonylanak egymáshoz még: *ildomos* — *okos*; *apol* — *csókol*; *haggya* — *köp*; *függ*, *csügg* — *lóg*; *arányoz* és *tárggyal* *céloz*; *arányoz*, *alít* és *vél* — *gondol*; *vadkan* és *erdei vadlislisznó*. Sokszor a jövevényszó szorítja ki az eredetit, pl. *barát* a *fél* szót (Látjátok feleim), *darab* a *remeket*, *pusztá* a *kietlent*, *beteg* a *kórt*; *préda* és *zsákmány* a *ragadományt*, *próbál* a *kísért* igét, *csinál* a *tökél*, *művel*, *tesz*, *szerez* igéket (legalább sok használatukból).

A kiszorított szó megmaradhat az irodalmi nyelvben vagy ennek csak bizonyos stilusfajaiban (pl. a költői vagy az egyházi nyelvben) vagy pedig egyes nyelvjárásokban vagy végre csak egyes szólásmódokban. Így maradt fenn a *szeg* ige ezekben: *kenyeret szegni*, *nyakát szegni*, a *kendő*l *beszegni*, a *törvényt megsejgni*.

A rokonértelműségnek egy másik következménye, hogy az egyik kifejezést a nyelv fölhasználja valami más, rendesen szűkebb, határozottabb fogalom jelölésére. A régibb nyelvben *épít* és *rak* jóformán egyet jelentettek: várost raktak, templomot raktak. Mióta a szemléletesebb *épít* ige győzött, a *rak* igét szűkebb jelentéssel használjuk: megrakjuk a kocsit, lerakjuk a téglát stb. Kódexeink korában *tetszik* és *látszik* teljesen azonos jelentésű volt, de később ezt a fogalmat mindinkább a *látszik* igével fejezték ki, nyilván a *lát* igével való erős képzettársulás

¹⁾ *Éj*, *év* és *éh* azért is, mert az ilyen nagyon rövid szók az összefüggő beszédben gyakran nem elég érthetők, s azért jobban érthetőkkel helyettesítjük.

miatt. Viszont a *tetszik* valamely más képzetek hatása alatt mindinkább a mai jelentést vette föl, de ebben a *kell* igével osztozott, úgyhogy ez a két ige körülbelül száz évig rokonértelmű volt, s még MOLNÁR ALBERT azt írja: Az ő vélek szerelmeskedőknek akarnának *tetszeni és kelleni*. Később aztán a *kell* ige mindinkább a mai jelentésére szorítkozott: *necesse est, oportet, debeo*.

Rendkívül tanulságos volna összegyűjteni azokat a szópárokat vagy szócsoportokat, melyek nyelvünknek régibb korszakaiban rokonértelműek voltak, és vizsgálni, ennek a rokonértelműségnek minő jelentésfejlődés volt a következménye.

IV. Kifejezéseinknek többértelműsége.

ERDMANN könyvének egy másik érdekes szakasza a nyelvbeli kifejezésnek többértelműségével és határozatlanságával foglalkozik, s hogy erről mi a véleménye, azt már a könyve elején álló jeligéje mutatja: «Sobald man spricht, beginnt man schon zu irren.» Sokszor maga a nyelvtani forma is kétértelmű. Pl. a *gyermek* jelentheti a jelenlevő vagy szóban forgó gyermeket (a gyermek fázik), de jelentheti valamennyi gyermeket is (a gyermeknek van őrangyala). *Barátom ír* kifejezheti azt, hogy most ír, pl. levelet, de azt is, hogy író, hogy könyveket szokott írni. Ez utóbbi esetben az angol nyelv különbséget tesz: *he is writing* és *he writes*. Viszont kétértelmű a németben *ich sehe*, s a magyarban megkülönböztetjük: *látok* és *látom*. Azután többértelműek a relatív jelentésű szók, pl. *új* (*új levélbélyeg*: használatlan, vagy új keltű, vagy bélyeggyűjtőnek új szerzeménye) vagy *kor* (ifjúkor — a korral megjelen a tapasztalat), *műkedvelő*, *dilettáns* részint dicsérő, részint gúnyos értelemben stb.

A tulajdonképi többértelműség vagy kétértelműség már nagyobb baj, pedig — ha kiveszszük azokat a műszókat, melyek csakis egy-egy szaktudomány körében szerepelnek ¹⁾ — jóformán

¹⁾ Itt is inkább csak a mennyiségtanról s a természettudományokról lehet szó: *hatvány, kénsav, kénoxid* stb.

minden kifejezésünk többértelmű. Első például azt a kérdést teszi föl ERDMANN: kit nevezünk *németnek*? S megállapítja, hogy ez a név háromfélet jelent: a német birodalmi polgárjogot, a német származást, az anyanyelvet; s akárhány ember csak egyik vagy másik értelemben német. Így legtöbb szavunk nem határozott körű és tartalmú fogalmat fejez ki, hanem határozatlan képzettömeget, legfőlebb valami népszerű fogalmat. Sokszor még nagyobb a különbség egyazon szónak jelentései közt. *Kormány*: hajókormány vagy országos kormány. *Tőke*: fatő vagy pénz stb.¹⁾ A szó jelentése számtalan képzettársulás eredménye, századokon és nemzedékeken át ismétlődő s változó képzettársulásoké: ezeket a természeti viszonyok, a történeti események s a művelődés fejleményei okozzák. Világosan látjuk ezt, ha egy-egy kifejezést összehasonlítunk valamely más nyelvben való megfelelőivel. Ilyenkor rendes tapasztalat, hogy amit egyik nyelv egy szóval fejez ki, a másik két, három vagy több szóval mondja. A magyar *nap* németül *Sonne* és *Tag*; *idő*: *Zeit*, *Wetter*; *fa*: *Baum*, *Holz*; *bőr*: *Haut*, *Leder*, *Fell*. Viszont a német *Farbe* magyarul szín és festék; *Haar*: haj, szőr; *rund*: kerek, gömbölyű; *alt*: öreg, régi, ó, agg; *Liebe*: szeretet, szerelem; *erzählen*: elmond v. elbeszél és mesél stb.

Igaz, hogy a legtöbb esetben eloszlatja a kétértelműséggel járó homályt a környezet, a helyzet, az előzménynyel vagy következménynyel való kapcsolat, az arcjáték vagy taglejtés stb.²⁾ SZARVAS GÁBOR erre a következő találó példákat említette (Nyr. 22 : 42) :

«Igy szólok az inasomhoz: Hidd el a *nyergest*, hadd vizsgálja meg ezt a lószerszámot. Később ismét: Mondd meg a kocsisnak, vezesse elő a *nyergest*, kilovagolok. Vadászfegyverről lévén szó, panaszodom ismerősömnök: A mi *puskásaink* boltjában nem talál az ember kedvire való fegyvert. Más alkalommal elbeszélem, hogy: A mi *puskásaink* erős tüze-

¹⁾ Az úgyn. homonymok olyan szók, melyek külön eredetűek, de véletlenül egyformán hangzanak, pl. *der Preis*, *der Flut*, *der Ahle*; *tör Dolch*, *tör Falle*; *spárga Spargel*, *spárga Spagat*; *borostyán Bernstein*, *borostyán Efeu*; *primás Primas*, *primás Vorgeiger* (*primá-s*, mint *szekundás*); *máriás Mariagespiel*, *máriás Zwanziger mit Marienbild*.

²⁾ V. ö. még a jelentéseknek elkülönödését, l. erről ZOLNAI: A nyelvbeli különböztetéshez, Nyelvtudomány 1914. (V. ö. még Nyr. 43 : 346—350.)

lést kezdtek s visszaverték a támadást. Tegyük föl, hogy én egy vendéglő éttermébe belépek s fölötthömet levetve az ott álló szolgálóhoz fordulva így szölok: Nincs itt *fogas*? aztán leülök, kezembe veszem az étlapot s újra kérdezem: Nincsen ma *fogas*? Ha ez a szolgáló magyar születés, kérdelem, vajjon nem értette-e meg, melyik fogásra céloztam először, s melyikre másodszor s vajjon összezavarta-e egyiket a másikkal? (SZARVASnak egy hasonló fejtegetése no. 23:86. Más, tréfás példák Nyr. 1:51.)

Néha még jó hasznát is vesszük a kétértelműségnek, pl. elmés mondásokban, szójátékokban stb.¹⁾ Egyáltalán: ha nem annyira az értelemre, hanem inkább a képzeletre és akaratra kívánunk hatni -- pedig a mindennapi beszédben, az elbeszélésben, a rábeszélésben ez a rendes törekvésünk, -- a jelentés határozatlansága nemhogy ártana, sokszor még előmozdítja a célzt, a pártpolitika szónokai pedig és a kortesek akárhányszor szantszándékkal a zavarosban halásznak.

Néha azonban csakugyan bajt okoz a kifejezésnek határozatlansága, többértelműsége. *Óráközben olvastam* annyit is jelenthet, hogy a leckeóra alatt, de annyit is, hogy az óráközök egyikében olvastam. Az ilyenek kellemetlen félreértéseket okozhatnak, sokszor pedig álokoskodásra vezetnek vagy meddő szóvitákra, mikor pl. a vitázók közül mindegyik más más képzetet köt ugyanabhoz a szóhoz, s ez akárhányszor előfordul még a szaktudományban is. Valaki kimutatta, hogy magában a közgazdaság irodalmában az *érték* szót, tehát egyik igen fontos műszót, tizenhét különféle értelemben használják. A lélektanban az *apperceptiót*, a nyelvlélektanban az *innere Sprachform*-ot többféle jelentéssel használták. A pörös ügyekben, vámügyi kérdésekben legtöbbször bizonyos kifejezéseknek kétféle értelmét állítják és vitatják. Azért a tudomány definiálja a körébe eső fogalmakat s a definitióban kénytelen többé-kevésbbé megváltoztatni, helyreigazítani a kifejezésnek népszerű jelentését. A nyelvhelyesség szempontjából legtöbbször a pontatlanul használt idegen szokat rójuk meg határozatlan jelentésük miatt.²⁾

¹⁾ Valaki azt állította, hogy a magyarnak nem lehet sok szójátéka (pedig dehogy nem), mert nem szokott a *szarával játszani*. Itt az utóbbi kifejezés kétértelmű, ez tehát maga is szójáték.

²⁾ V. ö. SZARVAS G. értekezését: Az idegen szók használata és írása Nyr. 22. k., pl. a 486. lapon: •De ezek a sok színbe játszó s ingatag

V. Egy szónak két ellentétes jelentése.

A többértelműségnek legkülönösebb esete az, mikor egy és ugyanaz a szó két ellentétes jelentéssel használatos. Egy angol nyelvész, KARL ABEL ilyen című értekezést tett közzé: *Der Gegensinn der Urworte.*¹⁾ Ebben számos olyan szót összeállított, a mely a legrégibb ismert nyelvben, a hieroglifák nyelvében két-két egymással ellentétes fogalmat jelöl, minők pl. öreg—fiatal, erős—gyöngye, serény—lusta. Hasonló példákat idéz az arabból s néhány indogermán nyelvből. A szerző azt fejtegeti, hogy az ilyen szók eredetileg csak a két képzet közti vonatkozást fejezték ki. Nem tudom, mennyi állhat meg ABEL elméletéből, indogermán példái közül sok legalább is kétes, de bizonyos, hogy vannak olyan relativ értékű kifejezések, melyek két ellentétes szempontból tekintve két ellenkező képzetet jelölnek. Ilyen pl. a kezdet és vég, az eleje és vége, mert az eleje is csak egyik vége a tárgynak: azért jelent a szláv nyelvekben *kon* kezdetet is, véget is (horv. *od kon do kon* kezdettől végig, azaz tkp. egyik végtől a másikig, v. ö. m. *végtől-végig*). Így a latin *altus* magas is, mély is, a szerint, hogy alulról vagy fölülről nézzük-e.

A legtöbb esetben nem lesz eredeti ez a kétértelműség. A két jelentés sokszor egy közös eredeti forrásból

határok közt mozgó szavak, a melyeknek igazi jelentésével a velük élők legtöbbje nincs is mindig tisztában, s a melyeket a nép egy része nem is ismer, azonkívül, hogy a hazai kifejezések rovására szaporodnak és tenyésznek, még az érthetőségnek és világosságnak is legtöbbször kárával járnak. «Én az én ángyom jelenlétében mindig *genirozva* érzem magamat.» Nem hiszem, hogy akárki is meg tudná kellő magyarázat és fölvilágosítás nélkül mondani, mit akar az idézett mondatban a *geniroz* jelenteni: a nők körében kevésbé forgolódott fiatal embernek *félszeg magaviseletét-e*, vagy az ángyikáért titokban epedőnek *elfogultságát*, vagy valamely elkövetett, napfényre kerülhető csiny miatt való *röstelkedését*, vagy éppen a vétkes öntudatból származó *szorongást-e*. Ezek a színtelen, rugalmas, sokat s ép azért semmit mondó szavak közszájon forognak, fölötte kapósak, mert fölmentenek bennünket a választás nehézségétől, a fárasztó s terhünkre eső gondolkodástól.»

¹⁾ Előbb külön, aztán összegyűjtött értekezéseiben: *Sprachwissenschaftliche Abhandlungen*, Leipzig, 1885.

eredhetett, mint pl. a német *Ort* a középfőlnémetben kezdet és vég jelentésű, de csúcsot is jelent s innen aztán elülső és hátulsó csúcsot egyaránt. — *Félelmes* ma csak az, a mitől félnek, de eredetileg általában minden, a mi félelemmel jár, pl. egy régi levélben: «Az várnak az több falai nem filelmesek» = nincs ok a félelemre, hogy bedűlnének. Így értjük aztán, hogy *félelmes* régi nyelvünkben, egész a XVIII. századig, félénket is jelent: Aki félelmes és nem bátor, menjen el: quis est homo formidosus et corde pavido? vadat (HELTAI-féle biblia). Inkább félelmes vala, hogynemmint kitől félni kellene: metuens magis quam metuendus (DECSI). Félelmes a követ, alig mér szólani (GYÖNGYÖSI). — *Futni* lehet valamitől és lehet valami után, azért ez az ige régi nyelvünkben nemcsak valaminek kerülését, hanem ennek ellenkezőjét, a reá való törekvést is jelenti: Sokszor mint veszedelmest futja és kerüli, ami javára való (PÁZMÁNY). Ellenben: Azon vagyok, azt futom, hogy szolgálatom után eliljek (LEVÉL). Békeség dolgát futja (TINÓDI). Senki azt ne fussa, ne űzze, mint tehessen sok pénzre, jószágra szert (MA.). — *Összeütközik* tkp. általában összetalálkozásfélét jelent, innen aztán jelenthet ellenséges összezsapást, de kifejezheti a megegyezést, összhangzást is, mint PETŐFInek köv. mondatában «Az álom gyakran csodálatosan összeütközik a valóval» (Tigris és hiéna). — A finn *puhkaa* első sorban a. m. piheg, zihál, tovább aztán kétféle képzettársulással '(lelkendezve) dolgozni' és 'abbahagyni a munkát, pihenni', azaz pihegni, kifújni magát. — *Üreskedik* eredetileg a. m. üres v. szabad ideje van, azért régi nyelvünkben kétféle képzettársulással tétlenséget is, de buzgó foglalkozást is jelent: Üresködő vagy hévolkodó (HORV. K.). Imádságokba iresködik (KAZ. K.). Jó művelkedetőkben üresködnének (TEL. K. stb. NYSZ.). — A *mustra*, mivel kiválasztott részt jelent, a népnelyvben két ellentétes jelentést vehetett föl: annyit is tesz mint kiváló, mintaszerű, de annyit is, mint kiselejtezni, kimustrálni való. Érdekes, hogy a MTszban *mustra juh* a 'kiváló' jelentés példája, Cz. F. szótára szerint ellenben «*mustrajuh* oly juh, melyet mint nem szaporításra valót a többi közül kivettek». Így a német *schlecht* ebben a szólásban *schlecht und recht* jót jelent: mind a két jelentése az 'egyeses, egyszerű'ből indult ki, s ez maiglan fönmaradt

a *schlicht* hangalakban. — Az olasz *bravo* egyfelől rablógyilkost jelent, másfelől derekast, jót, mind a kettő a 'bátor' jelentésből (l. bővebben A jelentéstan alapvonalai 45). — Ide tartoznak általában az úgynevezett *vox media*-k, a semleges szók, melyeknek jelentését megszoríthatjuk jó vagy rossz irányban.')

De egészen más módon is keletkezhetnek ilyen ellentétes jelentések, úgyhogy egyik a másikból, fokozatos fejlődés által áll elő. A legnevezetesebb ilyen példa a francia *tuer* 'megölni', mert eredetije a latin *tutari* 'megővni'. Ez persze lehetetlen föltevés volna, ha nem tudnánk, hogy a mai jelentés ebből a régi francia kifejezésből indult ki: *tuer le feu*, eloltani a tüzet. Ez pedig eredetileg annyit jelentett, mint letakarni a parazsat, hogy megóvják a tüzet. Így vált lassanként a megóvásból ölés. — Érdekes minálunk az *indigena* története. A latin szó bennszülöttet, beföldit jelent, de mikor a bevándorolt külföldit fölruházták a beföldi polgár jogával, a honosítással, *indigenátussal*, ő rá alkalmazták az *indigena* nevezetet, ellentétben a bennszülöttel. — A *cifra* arab szó, eredetileg üreset jelent, ma ellenben díszszel rakottat. Az arabok e szóval a zérust nevezték, később átvittek a számjegyekre általában (v. ö. német *Ziffer*), aztán írásjegyekre, titkos jegyekre s talán az arabeszkre, és így jutott végre a mai jelentéshez (Kőrösi szerint a velencei olaszban, Nyr. 13 : 453, HALÁSZ IGNÁCZ nézete szerint «valószínűleg az óra czifrájából kiindulva; mely gyakran díszesen ki szokott festve lenni», uo. 17 : 255). — A latin *passio* szenvedést, de a hazai s az osztrák németiségben élvezetet, gyönyörűséget jelent; a közvetítő fok a szenvedély s valaminek szenvedélyes szeretete volt. — Az angol *down* 'le' eredetileg hegyet jelent: ó-angol *dūn* hegy, *of-dūne* hegyről (le), ebből *adoun* s a súlytalan kezdőhang elvesztével *down* 'le'. — A francia *milieu*-nek két ellentétes jelentése: közép és környezet, mert pl. ez a mondat: *nous vivons au milieu de la société*, tkp. a. m. a társadalom közepett élünk, de aztán így értették: társadalmi környezetben élünk.

¹⁾ A szó semlegessé válhatik azáltal is, hogy két ellentétes irányban szoktuk megszorítani. Pl. a latin *se-jungere*-t tárgyalva azt mondja MISTELI (Z. für Völkerps. 10 : 159): «Dem *conjungere* wurde das Kompositum mit *se* entgegengestellt, während der Begriff der Wurzel verblasste».

Más esetekben, igaz, hogy ritkábban, nem ilyen fokozatosan, hanem közvetetlen történik az átmenet az ellentétes jelentésbe, ha t. i. a két képzettömegnek valamely közös eleme elég erős, hogy áthidalja az ellentétet. *Adósnak* nevezték régente a hitelezőt is: Adósinak megfizete (Kaz. K.). Három adósnak estem kezében, az ketteinek megfizetem az adósságot (Érs. K.) Az adósság közös érdeke volt itt a kapocs, mely miatt az *adós* nevét átvitték a hitelezőre. Ugyanígy vitték át a *detteur* (debitor) nevét a régi francziák a hitelezőre, sőt a németek is néha a *Schuldner* nevet. A latinban, olaszban, francziában a vendég nevével jelölik a vendéglátó gazdát is (*hospes, ospite, hôte*). Az angol a nagyapa analógiájára az unokát nagyfának nevezi (*grandfather: grandson*). Több nyelv egy szóval fejezi ki az égést és a fagyást. Egy tiroli közleményben olvastam: «Heraussen brennt der Reif so stark.» Latinul azt mondták: *frigore urí*, szó sz. hidegtől égni = fagyni. Görögül *ἀποκατεσθαι* = elégni és megfagyni. Ezt TOBLER ADOLF, a jeles romanista, így magyarázta: «Grundbegriff: beissende, stechende Empfindung» (Vierteljahrschrift für wiss. Philosophie 9: 122). A mordvinban is *pala-* fagyni és égni: finn *pala-* és lapp *puole-* égni, finn *palele-* és lapp *pollto-* fagyni. BUDENZ ezt a hasonló hatás képzetével magyarázza (MUSz. a *fagy* czikkben): «Az égést jelentő szónak ilyen, majdnem fonáknak látszó használata nyilván azon tapasztalásból indul ki, hogy az erős hideg is az állati (emberi) testben ugyanazon kellemetlen érzést kelti, amelyet az erős meleg idéz elő, s hogy az erős hideg által megromlott leveles növény csak olyan elperzselődöttnek mutatkozik, mintha tüzláng érte volna.»

A közvetetlen elváltozás eseteihez tartoznak azok, melyekben az irónia, gúny, tréfa, vagy viszont a hízelkedés szerepel. Pl. *szépén vagyunk, jó madár, gyönyörűséges mákrirág* stb. Az észtek a hollót nemcsak fekete madárnak, hanem fehér madárnak is (*valge lind*) nevezik. A görögök a fúriákat jóakaróknak, *Eumenidáknak*, az oroszok Rettenetes Ivánt jó atyuskának nevezték.

VI. Igeköötös igék ellentétes jelentése.

Az ellentétes jelentések fejlődése különösen gyakori az ige köötös igékben. Néhány ige köötő, nevezetesen a *ki*, *föl*, *le*, *el*, különféle képzettársulások útján egy-egy ige jelentését valósággal ellenkezőre változtatja.¹⁾

a) *Kitakar*, *kitakaródnizik* (valószínűleg egyik legrégibb ilyen példának) a takarásnak ellentétét fejezi ki. Lehetne pregnáns kifejezésnek magyarázni, mint CzF. szótára magyarázza: «Valamely tárgyat vagy testet takarójának elmozdítása által *ki*-tüntet, láthatóvá tesz. Takaróját elvetvén, testét *kifödi*.» — *Kiföld* és *kiföldöz*, mely a *föld* és *földöz* tagadása, a NySz.-ban is előfordul több idézetben:²⁾ Kifedem, hadd lássa minden (CZEGÉDI stb.). Mindezeket neki nyilván kifizedvén (ILLYÉS, XVII. század). Az ilyenekben a *ki* használatát nézetem szerint a legczélszerűbben a *be* ellentétéből és analógiájából magyarázhatjuk, ilyenféle lappangó következtetésből: ha *betakar*, *beföld*, takarást, földést fejez ki, akkor az ellentétes *kitakar*, *kiföld*, a takarásnak ellentétét jelenti. V. ö. Ez az, mely orczádat *ki*-fedi, szívedet *bé*-zája (NySz.). Urunk egy alkalmatosságban azt tanítá, hogy *bé*-, más alk., hogy *ki*-födjük jóteteményinket (FAL., uo.). Ezt a magyarázatot alkalmazhatjuk több más ilyen esetre: *kikapcsolom*: *refibulo* PPBl. (igy *kicsatol*) ellentéte a *bekapcsolásnak*, tehát a *kapcsolásnak* általában. *Kiakaszt*: «*Beleakadt az ostorom, akaszd ki*, kedves galambom» (Népk. 2 : 95). «*Kiakaszkodik* v. *kiakasztalódik*: akasztalt voltából kifejtőzik» (Nyr. 2 : 522). Igy *csomagol*: *becsomagol*: *kicsomagol*; *pakol*: *bepakol*: *kipakol*. A *bujik*, *bukik* igék is alkalmasint csak *be*-bujást, *lebukást* jelentettek eredetileg, s csak utólag keletkeztek ezek a kapcsolatok: *kibujik* a szeg a zsákból, *kibukik* valaki a vízből. A következő ritkább kifejezések pedig nyilván az ellentétes *beborul* és *bereked* analógiájából keletkeztek: «*Kiborul az*

¹⁾ Megjegyzem, hogy az itt tárgyalt kifejezéseknek egy része latin és német hatás alatt keletkezhetett, v. ö. *de-tego*, *dis-jungo*, *se-jungo*, *auf-decken*, *ent-decken*, *los-binden*, *ver-kennen*, *ver-lernen* stb., sőt *denascitur* meghal! L. ezekről pl. BRUGMANN, Indg. Forsch. 1 : 175.

²⁾ Tévedett tehát KÚNOS I., mikor azt hitte, hogy «a régi nyelv még nem ismeri e használatot» (l. Budenz-Album 210).

ig; ¹⁾ szokottabban kiderül» (CzF). «*Kirekedt-e, már a torka?*» (JÓKAI: Rab Ráby 1. kiad. 3:93). S ilyen még a *beletanul* ellentéte: *kitanul* («valamely ismeretből lassanként kifogy, ki-
vetkezik» CzF.). — Nem így keletkeztek, de szintén a *ki* ige-
kötő által lettek tagadó jelentőségűvé: *kiközösül* (a latin *excom-
municat* fordítása, v. ö. *kizár, kitaszít, a közösségből kirekeszt,*
továbbá szintén a latinból: *kiküszöböl = eliminat*); *kizaboláz*
(Oda ment itatni, hogy kizaboláza. ARANY: TSz. 1:7).

b) *Föltakar, fölföld, fölföldöz* szintén ellentéte a takarásnak,
födözésnek; «vminek takaróját, födelét, leplét fölemeli s
ezáltal láthatóvá teszi» (CzF.); «fedés által eszközölni, hogy föl-
színre jusson, hogy feljöjjen a láthatóságba» (KÚNOS, Nyr. 9:535).
Jöj és felfedjed a palástját; *venis et discooperis pallium*
(Bécsi K.). A te szömérmed fel ne fedeztessék: ne reveletur
turpitudine tua (HELT. Bibl. stb. NySz.). A leplet amikor felfedi
(GYÖNGY. Cup. 16). Kérni fogjuk, hogy felföldjék ajkai (Vör.).
Ezek szintén a *letakar* ellentéteül kéletkezhettek, de talán
inkább a rokonjelentésű *fölbont, fölszakít, föltép, fölés, föltúr*
analógiájára (vö. KÚNOS id. h.). Ugyanígy támadhatott a sokszor
megrótt *fölszár*: «vminek zárát felnyitja» (CzF.), «*felzárul*: vminek
zára felnyílik» (uo.). De megvan az ellentétes *lezár* is (vö.
KÚNOS, Nyr. 11:12). — Nevezetes példa a szintén sokszor meg-
rótt, de országszerte dívó és kifogástalan *fölszáll*; ennek két-
ségkívül ellentéte, a *leszáll*, adott létet. («Felszáll a kémény,
pipafüst. Felszáll a köd, a por. Sóhajtasai, imái felszállnak az
égbe». CzF.) Szakasztott ilyen újabb eset még: *merül: lemerül:*
fölmerül (CzF., BALLAGI²⁾); vö. *bukik: lebukik: fölbukik, föl-
bukkan*, és ném. *auf-tauchen*, lat. *e-mergi*, továbbá lat. *scandit*
hág: *ascendit* fölhág: *descendit* leszáll!

c) Szintén az ellentét miatt alkalmazzuk a *le* ige-kötőt a
leakaszt összetételben (ellent. *fölakaszt*, vö. az a) pontban
kiaakaszt; ige *lekapcsol, lecsatol* is):

Abhängen: levenni a mi fel van akasztva, leakasztani (MÁRTON J.).
A kerek kalapot szegről leakasztván (Jók. Hétközn. 1. kiad. 5). Leakasz-
tott a falról egy huszártrombitát (Jók. Eppur si m. 1. kiad. 1:123).

¹⁾ Magam is hallottam egy ízben: «Már egészen kiborul.»

²⁾ «Ha a vízből föl lehet bukni, a szánkóval föl lehet dűlni s a labda
föleshetik a háztetőre, merülni is nemcsak alá, hanem föl is lehet»
(SZARVAS G. Nyr. 23:323).

A földéről ellentétül van *Vitkovics*-nál *lederül* (mint az említett *kiborul* a *beborul* mellett): «A napnak *felderültével* felkelnek keserveim, a napnak *lederültével* lecsordulnak könynyeim» (Munkái 1:30).

A *le* igekötő változtatja ellentétes értelművé a *-z* és *-k*-képzős denominális igéket. *Leplez* a. m. lepellet ellát, eltakar, letakar, de *leleplezi* -leveszi róla a leplet, tehát éppen ellentéte a *letakarásnak* (de MADÁCH-nál az Ember trag. 3409. sorában *fölleplezés*-t ír *leleplezés* helyett: «Az organizmus titkai közel állnak ma is már a fölleplezéshez»). — *Fegyverez* (NySz.), ma *fölfegyverez*, ellentéte *lefegyverez*. *Lefegyverzés*, *lefegyverkezés*: Desarmierung (1834. NyUSz.), Lemondasz rólok s lefegyverkezel? (ARANY, SHAK. 14:20.) Egész tábornok is lefegyverkeztetni (VITK. Munk. 2:158). Így szerel: *felszerel*, *leszerel*. *Alorézás*: maskieren, de *lealorézás*: demaskieren. Éjfélkor *lealorézottuk* magunkat (KOVÁCS P. Pars. kaland 50, OKTár). Hát te vagy? kérdé *lelávászva* magát (uo. 79).¹⁾ Így *kantároz*: *felkantároz*: *lekantároz*: *főlékez*: *föjlékez*: *lefékez*; *nyergel*: *fölnyergel*: *lenyergel*: *szerszámoz*: *fölszerszámoz*: *leszerszámoz* (háts lovát, nyerges paripát). *Leágaz*, *legallyaz*, *leindáz*, *lekacsol*: ágát, gallyát, indáját lenyesi. *Lelevelezni* (a szőlővesszőt), *leharasztolni* (a kelt, a fát): abblatten, abblättern (MÁRTON J.). *Lefölöz*, *lehuboz*: leszedi a fölét, habját. *Leporoz*, *leporol*: leveri róla a port (*kíporol*: kiveri belőle a port). *Lemohoz*: leszedi róla a mohot (BALLAGI). *Letetéz*: leszedi tetejét (pl. asztagnak, CzF). Ilyenek végül: *lefejez*, *lehámoz* (leszedi a **hámját*?), *lehársol* (leszedi a kergét).

d) Az *el* igekötőnek ide tartozó szerepéről idézhetem SZARVAS G. véleményét: «Az *el* igekötő a cselekvésszó jelentésén oly módosítást is visz végbe, hogy alapértelmét ellenkezőre változtatja; pl. *formázik* = formát ölt, formás lesz, *elformázik* = formáját elveszti, formájából kikel... Noha találkoznak a megfelelő német kifejezésekkel, mégse mondhatók tehát germanizmusoknak a köv. kitételek: *elnéz*: versehen, *elismer*: verken-

¹⁾ V. ö. Léona nem *levállazottan* (*décolletée*, kivágott ruhában), mint már szokásban ily helyen; öltözve volt elég burkoltan (VAJDA J. Találkozások 112).

nen, *elért*: missverstehen, *elmagyaráz*: missdeuten stb.» (Nyr. 21:448—9, hasonlókép uo. 12:519). Van egy másik *elnézés* is, a. m. kimélet, bocsánat; ez is tkp. a. m. vminek nem-nézése, tekintethe nem vétele. *Elüggyeli* a Székelyföldön néhol a. m. nem ügyel rá, nem veszi észre (MTsz).¹⁾ *Elhasonulás* legújabb nyelvészetünkben a hasonulásnak ellentéte.

Az imént felsorolt használatokból néha még az eddigiek-nél is különösebb jelentésfejlődés ered: hogy t. i. bizonyos esetekben elmarad az igekötő, s az ige megtartja új jelentését, olyant tehát, mely eredeti jelentésének egyenes ellentéte.

A mi *bogoz* igénk CzF. szótára szerint «holmi szalag-, fonal-, kötelnemű testeken csomót köt»; ellenben BALLAGI szerint «fonal csomóit, bogait oldogatja», tehát éppen ellentéte az előbbinek. Az első jelentéssel látjuk a NySz.-nak kuruczkori idézetében: «Medvebőrös kurta kozsók, s bogzott haja a vállán lóg». A másodikkal szerepel a köv. mondatban, mely a szerajevói merénylet utáni vizsgálatra vonatkozik: «A monarkia egyelőre bogozza a merénylet szálait» (egy hirlapi cikkből) vagyis törekszik megoldani, megfejteti a bonyolult ügyet. Ez utóbbi értelemben tkp. *kibogoz* = a bognak kioldása²⁾, mint *kitalak* = a takarásnak megszüntetése. Ámde, ha folyamatos vagy beálló cselekvésről van szó, el szoktuk hagyni az igekötőt, pl. erre: *Bujj ki* innen! azt felelhetjük: *Bujok már*. KOVÁCS PÁL írja (Fars. kaland 38, Olesó ktár): «Minél közelebb jutánk, annál inkább *alult* tüzem», nem pedig *elalult*. Így lett a *kibogoz* igéből ennek az új jelentésnek megtartásával egyszerű *bogoz*.

Ugyanígy van az *ágaz* és *faltgaz* igéknek két ellentétes jelentésük: «*ágaz*, 1. a fa ágait levagdálja [*leágaz*]; 2. vmit

¹⁾ Elismerni: verkennen (MÁRTON J. 1803). Egészen elismerlek ma e gyors változatban: fast muss ich dich heute ganz verkennen (SZENVEY: Messzinai hölgy 61). Elismertek, másnak gondoltak (VAS G. Nemzet nap-számosságai).

²⁾ «*Kibogoz*: vminek bogjait kioldja, kibontja. Gordius csomóját nem birta a macedoni Sándor kibogozni. Átv. ért. vmely szövevényes, bonyolódott ügyet, kérdést kifejti» CzF.

ágakkal felszerel; favillát ágazni» (BALLAGI); *fattyaz*: fattyú-hajtásait lenyesi, *fattyazik*: fattyút szül.

Leplez a. m. lepellet letakar, rejteget. De homlokegyenest ellenkező jelentéssel szerepel ebben a mondatban: «Mi ismételve kijelentjük, hogy addig leplezünk, míg a tisztaeszlári ügy olyan férfiak kezében lesz, kik minden áron rituális bünt akarnak csinálni» (Egyenlőség 1882. 4. sz. 8. l.). Itt *leplezünk* = *teleplezünk*. - Így *hámoz*, *hüvelyez*, *kacsol* (tisztítani a dohányt s egyebet a fattyúnövésektől, SL.) tulajdonképp ilyenekből rövidültek: *lehámoz*, *kihüvelyez*, *lekacsol*¹⁾. Hasonlóképp: «*hernyózni*, *lehernyózni* a fákat: *behernyózni* vmit annyit tennie, mint hernyókat rakni rá» (CzF). A fákat lelkiismeretesen *hernyóztasd meg*» (ARANY J. Életéből 64). V. ö. még: «*habozza*: spumam decerpit, *lehabozza*: despumat, *meghabozza*: a spuma purgat» (KRESZN.).

Érdekes a régi *nyakaz* s az újabban nem ritkán előforduló *fejez* ige eh. *lenyakaz*, *lefejez*, s ezek a német *köpfen* (s ang. *be-head*) igére emlékeztetnek; vö. viszont *ent-haupten*, lat. *de-collaré*, *de-capitare*.²⁾

Nyakaz TINÓDINÁL stb., *megnyakaz* Bécsi K. stb. (NySz). — Halálra ítéltet *fejezni* (CzF). A míg a királyokat *fejezték* vagy agyonlőtték (A Hét 1910. 729). A szultán, ki most fejezteti rendre a szakácsokat (MKSZ. Különös házasság 1901. 2: 174).

Róni a. m. beróni, fölroni, *leróni* pedig tkp. a. m. a rovást lefaragni. Mármost *leróhatatlan* helyett azt írja SZENVEY: a *róhatatlan* szörnyű tartozás: die unabtragbar ungeheure Schuld (Messzinai hölgy 50).

A fölsoroltakhoz számíthatjuk még a *fajul* szót eh. *elfajul*, ha t. i. fölveszszük (noha adataink nincsenek rá), hogy *fajul* és *fajlázik* eredetileg a. m. *fajzik* vagyis származik. Valamint azt mondták, hogy *elfajzik*, szintúgy mondták: *elfajlázik* és *elfajul* ilyen értelemben: elüt a fajától (VÖRÖSMARTYNÁL így is: *kifajult* czudarok), tehát a tagadó jelentést az igekötő adta ezeknek az

¹⁾ V. ö. Oly meséket adsz *lehüvelyezni*, melyekre olmán elégtelen (KEMÉNY Zs. Erény és illem 28). V. ö. ném. *Schale*: *schälen*.

²⁾ «*Enthaupten*, auch positiv: *köpfen*, d. h. sich mit dem Kopfe zu tun machen» (POTT: Präp. 436). V. ö. finn *latva* csúcs: *latvata* lenyesni; továbbá ang. *skin* 'bőr' és 'nyúzni'.

igéknek (a használatukról l. MNy. 6:127, 227). Minthogy azonban *fajul* csak az *el*-lél szokásos, maga az egyszerű ige is ezt a tagadó jelentést vette föl s a XVIII. század óta mindig gyakrabban fordul elő így.¹⁾

Oh ki fajult a szívem! nem érzi önnön ügyem (= oh mily elfajult, AMADE Versei 259). Nem látod, Árpád vére miként fajul? (BERZS.) Fajult korunk (VIRK. Munkái 1:57). Ossián, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök orényeire visszaemlékeztetné (ARANY Lev. 1:61). Elni hogyha nem fajulva tengés, olesó időnek hasztalan soka: . . . ő az, ki által lettünk és vagyunk (ARANY: Széch. oml.). Fajult világ (GYULAI Költ. 312; ugyanígy a népnyelvből is MNy. 10:188). Például ragyogjon a fajuló nemzet előtt (GYUL. Katona és BBánja, így Romhányi). — V. ö. *vmire, vmire fajul*: Péltő, hogy végtére a kálvinistaság a Mahumet tévelygésére ne fajuljon (már a 17. száz. NySz). Vajjon az ismeretség s kölcsönös tisztelet nem fajul-e szerelemmé (OBERNYIK Beszélei 29). A munkaszünetetés zendüléssé fajult.

Más esetekben is tapasztalhatjuk, hogy az egyszerű ige fölveszi annak az összetételnek a jelentését, melyben igen gyakran előfordul. A *fejez* ige pl. nemcsak — mint láttuk — a lefejez jelentését vette föl, hanem a *befejez* és *kifejez* igékét is (a régi nyelvben több más jelentése van):

A dalt e vers fejezi (KISF. S. Somlyó 1:27). S kegygyel adott feleletét mindig azzal fejezé (KISF. S. Gyula 2:53). — Már megszokták hallani szavamat, mikor búss énekkel fejezem bajomat (ÁNYOS 48, Abafi kiad.) Ő azt az érzeményt bölcsen fejezte, mely engemet sötétlen lelkesít (SZENYER: Messzinai hölgy 113).

De mindezek egyúttal következő szakaszunkba, a ráértés rovatába vágnak.

VII. Ráértés.

A jelentésváltozásnak egy igen fontos oka az, a melyet ráértésnek nevezhetünk (nevezik jelentés-sűrűsödésnek és tapadásnak is, francziául: *contagion*, továbbá *adaequatio*-nak, de lehetne *adaptatio*-nak is nevezni, BRÉAL-nál *raccourcissement*, rövidítés). Az újabb nyelvtudománynak egyik elismert tétele, hogy a szó a mondatban él, s ebből a képzettársulás tör-

¹⁾ *Fajár*: degener valamelyik nyelvújítónál alkalmasint csak a *folgyár* szó átalakítása vagy pontatlan írása volt (v. ö. MNy. 8:116, Nyr. 7:62, NySz.).

vényénél fogva következik, hogy az egész mondat értelme visszahat a benne szereplő szók jelentésére.¹⁾ Elismert igazság az is, de a jelentéstan s a szófejtés az elméleti igazságot nem eléggé alkalmazza a gyakorlatban, — hogy a mondatainkban gyakran előforduló szókapcsolatoknak egész jelentését ráértjük a mondatnak arra a szavára, mely legerősebb benyomást tesz érzelmünkre vagy képzeletünkre.

Itt megkülönböztethetünk többféle esetet, vagy legalább az eseteknek két nagyobb osztályát: egyikben a jelzős kifejezésnek vagy összetett névszónak egyik tagja veszi föl az egésznek a jelentését, pl. *tokaji bor*: *tokaji*, *gulyáshús*: *gulyás*; a másik osztályban egy-egy igés szó-lás-módból veszi föl új jelentését vagy a névszói része, vagy az igéje, pl. *tönkre megy*: *tönk*, *időt mulat*: *mulat*. Lényeges különbség nincs köztük, mindezekben az történik, hogy a kifejezésnek hatásosabbik tagja (az uralkodó képzet) mintegy magába szíja az egész kifejezés tartalmát, az egészszel egyértékűvé (*adæquat*) lesz, s aztán az egésznek képviselőjéül szerepel, a többi pedig mint magától érthető elmarad.

Így vette föl *folyó* a *folyóvíz*, *ürmös* és *pezsgő* az *ürmösbor* és *pezsgőbor* jelentését, s így keletkeztek pl. a következő rövid kifejezések (vö. NySz.): *leves* (*étel*), *lábas* (*fazék*), *drótos* (*tót*), *mordály* (*puska*, l. SZARVAS, Nyr. 20:1), *kocsi* (*szekér*), *hintó* (*-kocsi*), *sértés* (*-marlia*), *tengeri* (*-búza*), *törköly* (*-pálinka*), *liptai* (*-túró*), *egyenes* (*-vonal*), *arany* (*-forint*), *üveg* (*-paluczk*), *temető* (*-hely*, *-föld*, *-kert*), *havas* (*-hegy*), *kaszáló* (*-rét*), *legelő* (*-rét*, *-hely*), *gyújtó* (*-szálka*), *pápa* eh. *pápaszem* (Ormánság MTsz.), *takarék* (*-pénztár*). V. ö. még: Elvonás, NyF. 11:48 és SZARVAS G. Nyr. 10:162.

Más nyelvekből való példák: görög *πλατεία* 'utca', eh.

¹⁾ «Mondatban él a szó» (l. ZOLNAI: Mondattani búvárlatok, NyK. 23:35). «Ein Wort gewinnt seine Bedeutung aus dem Ensemble von Elementen, in welchen es steht» (WEGENER: Untersuch. über die Grundfragen des Sprachlebens). «Es ist ebenso richtig zu sagen, dass der Sinn der gebrauchten einzelnen Ausdrücke vom Sinn des ganzen Satzes abhängig sei, wie dass der Sinn des Satzes von dem gebrauchten Worte abhängige» (ERDMANN 29). — A ráértésről általában l. ERDÉLYI LAJOS értekezését Nyr. 34:385.

πλατεῖα ódós, 'egyenes út' (innen lat. *platea*: olasz *piazza*: m. piacz), lat. *persicum* (*malum*, barack), *prosa* (*oratio*), *maxima* (*sententia*), olasz *siesta* (*ora*, tkp. hatodik óra), fr. (*capitaine*) *général* (szó sz. általános kapitány).

Néha viszont a jelzett szó veszi föl az egésznek a jelentését, ha t. i. az illető kapcsolatban fordul elő leggyakrabban. Így *lábás marha*, *lábás jószág* ezzé rövidült: *marha*, *jószág*. Továbbá: (*lelkes* v. *élő*) állat, (*belépő* v. *utazó*) jegy, (*kis-*) *ded*, és *dedó* (l. Elvonás id. h.), (*királyi*) *tábla*, (*képviselő-*) *ház*, (*vers-*) *költő*, (*könyv-*) *író*, (*ruha-*) *szabó*, (*nap-* és *eső-*) *ernyő*, (*nap-*) *kelet*, *nyugat*, *este*, *virradta*.

Más nyelvekből: *princeps* (*senatus*), *minister* (*principis*, ill. fr. *ministre* eh. *ministre d'état*), *milia* (*passuum*), *chambre* (*des députés*).

Összetett országnevekben vették föl a *francia*, *bosnya*, *szittya* szók a melléknévi jelentést, t. i. ezekben: *Francia ország*, *Bosnia ország*, *Scythia ország*, még pedig ilyen analógiák szerint: *Magyar ország*, *Német ország* (l. Elvonás id. h.); holott az előbbieken maga a jelző (*Francia* stb.) főnév s az ország neve volt. De nyelvünkben igen közönséges szokás, hogy főnév szolgál jelzőül, hisz a főnév és melléknév közt nincs is olyan alaki különbség, mint az indogermán nyelvekben. Evvel függ össze a következő jelenség is. Régi költőink szeretik ezt a kifejezést: *rárószem*, *rárótekintet* (= *sasszem*, *sastekintet*, *ráró* = halászó sas). Ezek birtokos összetételek, de átvitt emberekre alkalmazták, olybá vették, mintha az első főnév tulajdonságot fejezne ki (*ráróéhoz* hasonló), s azért aztán úgy használták, mintha melléknév volna:

Ráró tekinteti s deli szemléleti (azaz tekintete, szemlélete, LISZTI). Diszesség termete, járása gyorsaság, *ráró* tekintete (GYÖNGYÖSI). *Cedrus* az dereka, tekintete *ráró*; egész teste: *hattyu*, *galamb*: engedelme... (GYÖNGYÖSI: Thököli). *Ráró* tekinteted és *cedrus* termeted (AMADE). V. ö. evvel: *Ráróforma* szemed vidámuljon kedvvel (THALY: Adal.). Továbbá: És képzeletemben bálványomul lakott *amazon* szépséged, *istennő* alakod (ARANY: Murány 2: 76; így, külön szónak írva, mintha *amazoni*, *istennői* volna). Te rossz dög! *tolvaj* a nézése is (ARANY: Arist. Darazsak 863). Fut szegény most lóhalálban, *vaczkor* a tekintete (ARANY: Arist. 1: 376). Bódít mint szesz s nem oltja szomjadat, Éva almája, de *vaczkor* az *íze* (ARANY L. Délb. hőse 139; *fanyar íze van: fanyar az íze* = *vaczkor íze van: vaczkor az íze*). Vö. még: Szép a szeme, de *ördög* a szíve (Kovács: Közm. 104).

A szójelentések történetében igen nagy szerepük van az igés kifejezéseknek vagyis igék és hozzájuk tartozó névszók állandó kapcsolatainak. Szavaink e különféle kapcsolatokban különféle jelentést vesznek föl: mást jelent a *vált* ige ebben: *pénzt vált*, és mást ebben: *inget vált*; mást értünk a *fogás-on* ebben: *négy fogást ettünk*, s ismét mást ebben: *ügyes fogással vezették félre az ellenséget*. Az ilyen jelentés ráragadhat a szóra, úgyhogy aztán a névszót vagy az igét e szóláson kívül is ugyanabban a jelentésben használjuk, pl. *tudsz váltani?* = tudsz-e aprópénzt adni arany v. bankó helyett? A *tönk* szó a csöddel lett rokonértelmű, s azt lehet mondani, hogy a tönk fenyeget vkit v. a tönk szélén áll. Ezt a jelentést ebben a szólásban vette föl: *tönkre menni*. Azt mondták a hajósok: tönkre megy a hajó (s így is: *tökére megy*), ha a vízben lapangó fatönkbe ütközik.¹⁾ — Ma azt mondjuk, hogy *agyonhajszolnak* vagy *agyonátvezoltatnak*, sőt *agyonhallgatnak* vkit, azaz halálra hajszolják stb. Az *agyon* szó ezt a jelentést az *agyonút*, *agyonver*-féle kapcsolatokban vette föl. A *világ* szó eredetileg csak világosságot jelentett, mint ma is van még *holdvilág*, *gyertyavilág*, stb.²⁾ és SZÉCHENYI *Világ*-ja is a. m. világosság. A 'mundus' jelentés kétségkívül ilyen szólásokban fejlődött ki: *világra jönni*, *világra hozni*. (Ugyanilyen fejlődést mutat a szláv *svet* s az oláh *lume*; a magyar s az oláh talán a szlávásgból vette át a második jelentést.)

A latin *copia* eredetileg bőséget, szaporaságot jelent; a 'másolat' jelentését ebből a szólásból vette föl: *facere copiam* 'szaporítani, sokszorozni'. — Az olasz *palio* köpenyt és versenydíjat jelent; a magyar *pálya* mai jelentését ebből a szólásból kapta: *correre il palio* 'a versenydíjért futni, pályázni',

¹⁾ L. Nyr. 38:134. Ott idézték JÓKAI Arany emberének köv. helyét: «A Duna, mikor megárad, elszagattja a partjait s az onnan letépett nagy fákat behömpölygeti a medrébe; azokat a gyökereikhez tapadt földtömegek a víz alá húzzák s a felfelé vontatott terhes hajó nekimegy a *tuskónak* s kilyukasztja a fenekét. A víz alatt ólálkodó *tökétől* se tudomány, se tapasztalat, se ügyesség meg nem oltalmaz: a legtöbb dunai hajó az ilyen lapangó *fatuskók* miatt vész el.»

²⁾ «Csiesóéknál ég a világ». «Kocsamárosné, gyújts világot». (Népdalok.)

pályafutás. — A *zsákmány* ebből a német szólásból lett: *den Sackmann machen*, mintegy 'fosztogatóul szerepelni'.

A *gőg* egy a *gége* szóval. Átvitt jelentéssel ezekből a régi szólásmódokból vált ki: *gőgét mutatja, kiülő gőggel beszél, lebocsátja gőgét* stb.¹⁾ — Érdekes a *garat* is. Ez a malomban a töltő láda, a tölesér, mely lejárja a felöntött búzát. Csak Bugár óta használjuk mai anatómiai értelemben, s ezt Bugár, mint maga mondja, ebből a régi tréfás hasonlatból következette ki: *felöntött a garatra.*²⁾

Rendkívül fontos a ráértés szerepe az ige-k jelentése fejlődésében. Az idetartozó jelenségek közül láttuk már azt a legnevezetesebbet, hogy egy-egy ige-kötő az ige jelentését egészen ellenkezőre változtatja, sőt ez a jelentés aztán az ige-kötő nélkül is megmaradhat. De nemcsak az ige-kötő, hanem egy-egy másféle határozó is elmaradhat így. Régente azt mondták: kivégezni vkit *a világból* (NySz.), ma egyszerűen kivégezni. Sok más állandó kapcsolat is befolyásolja az ige jelentését, ezt látjuk pl. igen gyakran, ha állandó tárgya van az ige-nek. A régi nyelv szerint vki *időt mulat* vhol, azaz az időt tölti (teszi, hogy az idő *múljon*). Innen aztán maga *mulat* már régóta kétféle jelentést vesz föl: 1. időzik, tartózkodik valahol, 2. jól tölti az időt, *jól mulat* (vö. NyF. 35:35, Szolár). — Szatmár megyében ha azt mondják: megyünk a *hegyre kötni*, mindenki eléri, hogy megyünk a szőlőhegyre szőlővesszőt kötni. — *Vkire vetni* eh. vkit okolni, valószínűleg régi rövidített kifejezés ilyes szó-lásból: *okol vetni valakire* v. *rávetni vkire a dolgot*. — *Beéri vmivel* régebbi íróinknál még eredeti tárgyával is előfordul: *beéri útját* v. *szükségét vmivel*. — *Hajt* állandó rövidítés eh. lovat hajt. — A francziában *pondre* 'tojik' = lat. *ponere*, tehát tkp. *ova ponere*.

¹⁾ L. NySz. Az ott idézettekhez járuljanak itt a következők: *Lebocsátá gőgét, reá tartotta magát . . . suo parlamento è così grave . . .* (Fal. 125). Mellyére és gőggel beszél (uo. 614).

²⁾ «Siquidem habetur proverbium hungaricum: *felöntött a garatra*, quod vino se plus justo indulsisse metaphorica significatione significat, alia vero ex parte instrumentum *garat* appellatum pharyngi bene conveniat: ideo pharyngem *garat* appellavimus» (Természettudományi Szóhalmaz; v. ö. NyUSz).

Néha a főnévi igenév elhagyása módosítja a főige jelentését. *Készül vhová*, t. i. *menni*. Kovács *nem akar!* (t. i. *lenni*, Alsó-Fehér m.). Falun *szeretek* (mondják Erdélyben). Egy boldond oly követ vethet a kútba, melyet két okos se *bírhatna ki* (Dug. Péld. 2:94), t. i. *húzni*. Így legújabbban: *engedj be eh. engedj bemenni!*

VIII. A gyűjtőnevek s a többes szám.

Az alaki jelentéstan azoknak a logikai vagy lélektani kategóriáknak a rendszere, a melyeket az egyes nyelv külön alakokkal, rendesen külön képzésmódokkal megkülönböztet; ilyen pl. a többes szám, a melléknév fokozása, a gyakorító ige, a műveltető ige jelentése és használata stb. Már próbáltam ezeket a jelenségeket némi rendszerbe foglalni (A jelentéstan alapvonalai című értekezésemben), a TMNy-ban is tekintettel voltam rájuk a szóképzők szerepeinek megállapításában, s most megkísértem egy ilyen kategóriának kissé bővebb vázlatát: a gyűjtőszók használatának áttekintését és a mennyiben vele összefügg. a többes számét is.

A gyűjtőszó az úgynevezett gyűjtőfogalom kifejezője, főleg több személynek vagy dolognak egységbe való foglalása. Ennek legegyszerűbb módja az összeadás vagyis az egyes személyek és dolgok nevének összetétele, pl. *boldog-boldogtalan* ~ az egész nép, *adás-verés* ~ kereskedelem, *föl-alá, elül-hátul* ~ mindenfelé, *für-furag* ~ ügyeskedik, mesterkedik, *dúl-fúl* ~ dühösködik (tehát a gyűjtőnevek mellett gyűjtőigék is lehetségesek). Ide tartozik sok ilyen személyragos névszó: *áya-boga, örege-apraja* stb. A finnugor nyelvekben gyakran szerepelnek ilyen összeadások gyűjtőnevekül: vogul *uj-xul* 'vad+hal' = állat, finn *maa-ilma* 'föld+levegő' = világ, zürjén *njl-pi* 'nő+fi, leány+fiú' = gyermekek.¹⁾ Ez utóbbival elemeire nézve rokon a magyar *né-p* 'nő+fi, nő+férfi', de ebben az összetétel rég elhomályosult s most egyszerű gyűjtőnévül szerepel. Sokszor

¹⁾ Sok példát idéz Beke Ödön valamennyi finnugor nyelvből NyK. 42: 346–356.

hangváltoztató összetétellel, ikerszóval fejezzük ki a gyűjtő fogalmat: *ringy-rongy, lim-lom, giz-gaz*.

Vannak azonban nyelvünknek, mint a legtöbb nyelvnek, egyszerű gyűjtőszavai is: *had, sereg, faj, nem, falka, család* (szláv eredetű), *szemét, gaz, buza, rozs, gabona* stb. stb. De rendszeren az egyedi fogalom nevéből új szót képezve alakítjuk meg a megfelelő gyűjtő fogalom nevét.

A magyarban, mint sok más nyelvben, legtöbbször a -ság -ség-féle képzés vagyis a tulajdonságok elvont neve szolgál gyűjtőnévül annál az egyszerű oknál fogva, hogy a közös tulajdonság jellemzi és összefoglalja az egész csoportot.¹⁾ Pl. *legénység*=a legények összessége (*Mannschaft*), *ifjuság, fiatalság*=az ifjak összessége (*Jugend, juvenus, óbolg. junota*); vö. *senectus, senatus, magistratus*, továbbá pl. gör. *phratría*, óbolg. *bratrica* 'Brüderschaft' stb., l. Brugm. Grundriss 2 a: 435); török *pasalık* pasaság, tartomány (úgy mint *güzellik* szépség stb.).

Ilyen képzésű gyűjtőnevek példái nyelvünkben a következők (a közkeletűekre nem idézek forrást):

alatltság (szerb *alat*, török *hulat* 'kötél', a magyar szó tehát eredetileg a hajóköteleket együtt jelölte, vö. Asbóth, Nyelvtudomány 5:51), *asszonyosság* ('asszonyok összessége' Fal. 670), *bogárság* (a szarka «szedi a sok bogárságot», «mindenemű bogárság vándorol a begyébe» stb. Herman O., l. Nyr. 44:48), *cselédesség, diákság, ellenség, fiatalság, gyulogság, huszárság, ifjuság, jobbágyság, katonaság, követség, leányság* («l. bent a körbe» Arany: Rege; «mint fogja tánczosnémat körül a *lyányság*» Vitk. Munkái 2:86), *legénység* (ma rendszeren csak katonaság vagy hajólegénység, de ezelőtt általánosabb értelemben is, pl. «Egyszerre eltávoz tőled a legénység» 1790, Orpheus 2:69, Gy. Csépany István: Egy gögös lyánykához), *lovasság, malaczság* (malaczkok: «Oh de csak hamar történt anyjoknak halála, melyet a malaczság azért nem sajnál» Dug. Péld. 2:151), *nemesség, papság, parasztság, pásztorság* (Fal. NU. id. Budenz-Album 183, a NySz-ban csak elvontan, pásztorkodás

¹⁾ «Sehr gewöhnlich geht eine eigenschaftsbezeichnung über in die bezeichnung dessen, dem die eigenschaft anhaftet» (Paul: Prinzipien 281).

értelmében), *polgárság*, *rokonság*, *szegénység* ('a szegény nép, a jobbágyok' értelmében a régieknél igen gyakran, l. NySz. pl. A gabonát a mint a szegénységnek kioszszam, Nagyságodtól tanuságot várok» LevT. 1:192), *szomszédság* (Heltai 99. mese), *tanárság*, *társaság*, *tüzérség*.

A *törökség*, *tatárság*, *magyarság*, *oláhság* (mindezek együtt Gyarmathy Nyelvemsterében 2:58), *németség*, *tótság*, *görögység* ('az egész görögség» Péterfy J. Platon a görög philosophiában), *zsultság* (NySz), *kálvinistaság* (NySz.).

Bíróság, *előjáróság* (v. *elüljáróság*), *fölügyelőség*, *hatóság*, *igazgatóság*, *kiadóság* ('kiadóhivatal', Rill Pedagógiai Szemléjében mindig így volt: szerkesztőség és kiadóság), *kormányzóság*, *olvasóság* (BHirl., id. TMNy. 585), *rendezőség*, *szerkesztőség*, *tanítóság*, *tanulóság* (id. uo.), *üzletvezetőség*. Ezek mind főnévvé vált igenevekből valók s egy részük még egyszerűen gyűjtőnév, mint *tanítóság*, *olvasóság*, de nagyobb részük hivatalt jelent, igaz, hogy ezek is első sorban gyűjtő értelműek voltak (*kormányzóság* még további jelentésfejlődéssel a politikai területet jelöli, melyre a hivatalnak illetékessége kiterjed). Hivatalt jelentő gyűjtőnevek még: a *pápaság*, *elnökség*, *poroszlóság* (Heltai: Háló 187), s a területre is vonatkoztatva: *érsek-ség*, *püspökség*, *prépostság*, *apátság*, *királyság*, *hercegség*, *uradság* stb. — Ismét igenevekből: *ingóság*, *fekvéség*, *járandóság*, *várandóság* (eh. vö.: «Gyötör, holott mint várományul csak a jövőbe bírom» Szász K. Shak. 14:149).

Főnévvé vált befejezett cselekvésű igenevből: *bizottság*, *kirendeltség*, *küldöttség*.

Külön csoportot tesznek a nagyobb kiterjedésű helyiségek gyűjtőnevei: *alföldtség* («a Délibáb... oly sajátzerű tündértengere a sík alföldségnek», Lukács: Tiszántúli kis magyar 9; «hej a síkon, itt lakom én... a rónaság elejében, az alföldség pitvarában» Lisznyai: Új palócz dalok 21), *faluság* («Több összetartozó falut mond a székely faluságnak» Döbrentei a Berzs.-kiadásban 229), *földség* ('szárazföld', földrajzi műszó), *gyöpség* (gyepes hely MNy. 11:380), *hegység*, *helység*, *jégség* («Már ápr. havában a Davis szorost fogjuk szeldesni, s ha a jégségen áttörnünk sikerül, utunkban jóval előre leszünk» Palásthy: Angolok az Ész. Sarkon 33), *láp-ság* (lapvidék helyett),

*mezőség, növényiség,*¹⁾ *pusztaság, rétség* (Herman O. HKönyve szerint általánosan használja a nép), *rónaság, síkság, szigetség* (Pet. Szilaj Pista), *térség, vidékség* (Fal. 657, 788), *völgyiség* (Vör. 1:276, családi kiad., Rákosi: Shak. 13:66, Bp. Hirlap, 1891. IX. 14. vezikk), *tóság* (tóvidék).

Közbevetőleg mondva, vannak ilyenféle gyűjtőneveink -s-képzős melléknevekből fejlődve is, jobbára erdőfélék nevei, minők pl. *fenyves, nádas*. Ezek ilyen jelzős kifejezésekből rövidültek: *fenyves erdő, nádas hely, vö. fás hely, bokros hely, diófás hely*: nucetum PP., továbbá (a NySz.-ban): *fenyves-erdő, makkos-erdő, vadus-erdő*, s még az ilyen latin képzéseket: *arbus-tu-m* Baumpflanzung, 'mit Bäumen versehenes', *carectum* 'mit Riedgras bestandener Ort' (Brugmann: Grundriss 2 a:434; tehát a képzésük olyan, mint *jus-tu-s* igazságos, *scelestus* bűnös, l. uo. 218). Magyar példák: *bükkös, csemetés* CzF. *cseresnyés, cserfás* CzF, *fenyves, fiatalos* 'faiskola' (Kármán: Fanni 8; NySz.: *fiatalos erdő; fiatal* régibb nyelvünkben csemetét jelent), *fűzfás és iharos* (Lehr: Toldi 454), *gesztenyés* (Lisznyai id. h. 194), *gyümölcsös, nyáras és nyíres* NySz., *rekettyés v. rakottyás* OklSz., NySz., *tölgyes*. Hasonlók még: *nádas, kukoriczás, rózsás* («Vannak Helikonnak csendesebb rózsási, hol zúgnak az édes örömnnek forrási» Csokonai: A hadról); végre: *méhes és ménes*.

Visszatérve a -ság -ség képzőre, sok ilyen *mezőség*-féle vidék neve tulajdonnévvé változott, mint pl. maga a *Mezőség* Erdély közepén és a *Nyírség* Szabolcs megyében. Sok ilyen vidéknévnek már alapszava is tulajdonnév (többnyire vármegye neve), úgyhogy a képző tulajdonkép fölösleges volt, s talán csak a *mezőség, erdőség*-félék analógiája miatt alkalmazták. Ilyenek: *Bakonyság* (LevT. 1:313), *Baranyaság* (Bogáti Fazekas M. id. Széchy: Pannóniai ének 129), *Barczaság* (már 1635-ben: Szöllösi: Szenán basa 11); ném. *Burzenland*; alapszaváról l. MNy. 11:241), a *Beszterczeség* (1749. MNy. 11:374), *Bosznaság* (Lisznyai: Krón. 1692:93), *Erdélység* (Pann. ének,

¹⁾ «A Kaukaszus növényisége» (Bp. Hirl. 1893. I. 6, 11). A B. H.-nak ugyanaz a dolgozótársa kőseget is írt közet helyett, mert ezt és a *növényzetet* hibásnak tartva kerülni akarta.

ÉrdK 400b, MA. Tan. előb. 5), «*Liptóságban és az Szepességben*» (Valkai: Genealogia 1576. 54), *Ormánság* (már 1257, ugyanakkor így is *Ormánköz*, l. Czinár; előfordul *Ormán* és *Ormánhida* is uo.; *orman* törökül a. m. erdő), *Rómaság* Lobk. K. 230, 237., más kódexekben is, l. erről Katona L. Nyr. 27 : 517), *Somogytság* (ÉrdK. 496, Helt. Krón. 28b, 41), *Szilágytság* (Lisznyai: Krón. 86), *Szerémség* (ÉrdK. 593b), *Zalaság* (uo. 496, *Szalaság*, Túri György haláláról, 16. száz. 11). — Ide tartoznak még a népnévekből s más effélékből származó tulajdonnevek (vö. a már előbb említett *tótság*-féle gyűjtőneveket): *Hajduság*, *Jászság*, *Kunság*, *Őrség*, *Székelység*, *Zsidóság* mint Judaea magyar neve szerepel kódexeinkben (l. NySz.).

A *-ság*, *-ség* képzésű szók néha nem egyenlő vagy egyenmű személyek vagy tárgyak összességét jelölik, hanem különféle, de összetartozó alkotórészekből álló egészet, s ennek alapszava a fő alkotórész neve. Ilyenek pl. a *rendégség*,¹⁾ *ünnepség*, *vérség* 'rokonság' (először elvont, de aztán gyűjtő értelemben: «két jó atyafiság jó vérséget téssen», «nagy nemből, nagy vérségből és familiából való úri ember» NySz.), *kereszttség* (itt magának a szlávásgból átvett alapszónak eredetileg gyűjtő értelme is volt, vö. még *kereszt-apa* 'kereszttség által való apa' stb.), *halottság* 'minden, a mi temetéshez tartozik, a halottas háznép is' (Hajdu m.).

Néha a gyűjtőnévnek már alapszava is gyűjtőnév, úgyhogy a kettő közt csak árnyalati különbség van. Ide számíthatni már az eddigiek közül is egyiket-másikat: *erdőség*, *Szepesség* stb. Ilyenek még: *népség*, *nemzetség*, *község* (*közönség*), *rajság* (méhraj NySz.), *táborság* (uo.), *gazság* 'giz-gaz' (Tiszamellék), *apróság*, *aprólékság* (Kármán: Fanni 41). — Itt említhetjük a számnév-félékből képezetteket: *sokaság*, *többség*, *kisebbség*, *háromság*, *négység* 'négy személyű isten' (Dávid Ferencz; vö. *istenség*, továbbá: *egység*). A számnevekből képezett gyűjtőneveknek nagy szerepük van az indogermán nyelvekben, finnugor és török nyelvekben is vannak gyűjtő számnevek (vö. NyK.

¹⁾ Vö. finn *pöytäkuunta*, szó sz. asztalság, Tischgesellschaft, Tafelrunde. Vö. még: «Nem tudom, mi lesz a nagy *ebédség* v. nagy *vacsoráság*» (a nép közt hallottam).

2:316), s a magyarban is ilyeneknek lehet tartani a *kettőnk*, *kettőtök* analógiájára újabban keletkezett *hármónk*, *négyötök*-féle alakokat (l. Nyr. 30:279, 44:307).

Itt-ott olvont jelentésű főnevekből is képeznek gyűjtőnévféléket, pl. *dagályság* («kiken a módi szél s d. erőt vett» Vitk. Munk. 2:77), *dagánatság* («rosszul volt vmi d. miatt» Thaly: Rákóczi-tár 1:380, id. Phil. Közl. 6:366), *gondság* (16., 17. száz. NySz.), *hiűség* 'felekezetiség' («kiket a h. vagy a nemzetiség . . . elidegenített» Vitk. Munk. 3:134), *pompaság* (16. száz. NySz.), *rendség* («dicsérni kezdtem házi rendségét» Vitk. 2:33), *szégyenség* és *szűdalomság* (16. száz. NySz.), *tilokság* («kilép a napvilágra, a hol nem védi t.» Bp. Hirlap. 1893. XII. 1. 1).

Fölösleges -i képzővel alkották ezeket a 18. század vége óta divatba jött gyűjtőneveket: *emberiség*, *nemzetiség*, *helyiség*, kétségtől a *humanitas*, *nationalitas*, *localitas* hatása alatt (vö. NyUSz.; az *emberség*, *nemzetség*, *helység* persze mást fejeztek ki).

A sok -*ság-ség*-féle gyűjtőnév analógiájára egyik-másik ilyen képzésű deverbális főnév is gyűjtő jelentést vesz föl, pl. *mulatság* (vö. *vendégség*), *eleség*, *nyereség*, *vesztesség*, *költség*, *jízetség*.

A -*ság-ség* mellett helylyel-közzel másképzésű gyűjtőnevek is előfordulnak, s ezek közül különösen érdekesek a -*zat* -*zet* végűek (vö. Simonyi: A MNyelv¹ 2:106,² 294, Szily K. Nyr. 29:31). Régiek a következők: *boltozat*, *deszkázat*, *héjazat*, *szarvazat*,¹⁾ *tetőzet* (mindezek épületrészekre vonatkoznak), továbbá *ruházat*, *ágazat*, *korpázat*. Ezeknek a -*z*-képzős igék szolgáltak alapul: *boltoz*, *deszkáz*, *héjaz* (házhéjjal ellátja az épületet), *tetőz*, *ruház*. A következő csoport is régi: *fajzat*, *magzat*, *rajzat*, *nemzet*, a *fajzik*, *magzik*, *rajzik*, *nemz* igékből (mind a felsorolt szók a NySz.-ban; vö. még *sarjazat* 'ivadék' Dug. Péld. 2:63). Ezeknek, különösen az előbb felsorolt épületneveknek analógiájára keletkeztek már régebben: *mennyezet*, *cserépzet*

¹⁾ MTsz.; NySz.-ban nincs, de van *szarvazás*, *szarvaz*, *kiszarvaz*, tehát a *szarvazat* is bizonyára régi.

(Kol. Tört. 406), épületnek és seregnek *fejezete* (frons exercitus stb., NySz.), *orrozat* (hajó orra), kút *szádazatja* (JordK. 52a, I. Móz. 27. fej.); továbbá Calepinusban *nyelvezet* (és *nyelvezés*: dictatio, vö. fr. *langue*: *language*, olasz *lingua*: *linguaggio*) és MA.-nél: *csillagzat*, *felhőzet*, *fellegzet*. Újabbak a többi közt a következők (egyes ritkábbak még NyUSz. 395), első sorban ismét épületrésznevek az előbb említettek erős analógiája miatt: *alapzat*, *butorzat*, *előzet* (MNyszet 6:336), *falazat*, *farazat* (Ethn. 4:11) és *farozat* (Freckay: Mest. Szót.), *födélzet*, *gerendázat*, *homlokzat*, *kapuzat*, *karzat*, *kúpozat* 'kupola' Jók.), *lécezet*, *lépcsőzet*, *oromzat*, *oszlopszat*, *padlozat*, *padlózat*,¹⁾ *párkányzat*, *rácsoszat*, *rostélyzat*, *talpazat* és *talapzat*, *vasazat*. Továbbá *alakzat*, *bohózat*, *csoportozat*, *erezet*, *gépezet*, *hálózat*, *kötélzet* (vö. *födélzet*), *módozat*, *négyzet*, *növényszet* (vö. *virágzat*), *személyzet*, *szerkezet* (egy kódexben is), *táblázat*, *versezet*, *körzet*, *kőzet*. Ez utóbbihoz hasonlít a régi *szózat* («ab obsoleto *szóz», magyarázza Beregszászi: Dissert. 134, így Budenz is MUSz. 303, vö. más jelentéssel: *kővezet*, *szavazat*). A *ruházat* (*öltőzet*) analógiájára keletkezett ez a csoport: *fegyverzet* (Pázmány-nál *fegyverezés*; *fegyverez* ige is van Zrinyinél), *vértezet*, *pánczélszat* (Szász K. Nibelungok 83), *szíjazat* (Fal. 638, mellette *szíjaz* ige). Gyöngyösi alkotta ezeket: *fürtőzet*, *varazat* (l. Nyr. 27:254), *tollazat* (Kemény J. 3:6:77; ezt Gyöngy. után Faludi is használja 30, 637, s ő nála *tollaz* ige is van). Ezekhez csatlakoznak a következő újabbak: *hajzat*, *szőrőzet*, *fogyzat*, v. *fogazat*, *csontozat* («minél fejlettebb csontozatú a csikó» MHirlap, 1891. X. 9. 18), *ülegzet*, *izomzat*; *lombozat*. A következők többé-kevésbé -z-képzős igékre támaszkodnak: *nevezet*, *végezet*, *ujabban végzet*, *helyzet*, *képzet*, *irányzat*, *célzat*, *címezet* (a levélen, Jók. Eppur si m.¹ 4:95; vö. *címzetes*). *környezet*, *tervezet*, *szervezet*, *különbözet*, *pontozat*, *redőzet*, *rétlegzet*, *sorozat*, *szabályzat*, *tagozat*, *tisztázat* (a diáknyelvben ellentéte *piszkozat*), *hangzat* (Gyöngyösinél, id. Nyr. 27:254, aztán Kónyinál 1780. Első hajós 24, Kazinczynál 1790 id. NyUSz.). Az utóbbi analógiájára képezte Kazinczy a

¹⁾ Márton Józsefnél *padlázat* (szabálytalanul képezve, mintegy *padlás-ból*) 1818 és 1823 Plafond és laquear alatt ötször.

zenget, lengzet szókat, csakhogy itt igéhez járult a *-zet*; vö. «*faragzat: faragmány*» PP. 1801. és *pettegetet* Vitk. Munk. 2:127. (a tigrisbőrön «egyenetlenebbek a pettegetetek»). — *Titokzatos* csak így, melléknévképzővel fordul elő (így ez az elavult iskolai műszó: *domborzati viszonyok*). Csak kivételesen olvasunk ilyent: «Dugonics kommentálása nélkül jóformán *titokzat* maradna mindörökre» (Endrődi, Beöthy-féle képes Irodalomtörténet ³¹: 663).

Valamint *-z*-képzős igékből *-zat*, *-zet*-végű főnevek, szintűgy keletkeztek *-l*-végűekből *-lat* *let* végűek, pl. *talpal*, *talpalat*, *sarkal*: *sarkalat*, *gerezdel*: *gerezdelet*, *hangoslik*: *hangoslat*, *munkál*: *munkálat*, *csatol*: *csatolat* (l. ezeket a NySz.-ban), *padol* és *megpadol* (NySz.), *padolat* (SzD-nál, u. o. *padozat*), *bérel*: *bérlet* (1795 NyUSz), *díszlik*: *díszlet*¹⁾ *sereglik*: *állatsereglet*, *szükségel*: *szükséglet*, *búvárol*: *búvárlat*, *érzékkel*: *érzéklet* (az utóbbi öt csak a 19. sz.-ban). Ezek többé-kevésbé gyűjtő jelentést vettek föl, különösen, ha az alapul szolgált ige jelentésétől eltávoztak, pl. *talpalat*, *sarkalat*, úgyhogy látszólag *-lat* *-let*-féle képzés keletkezett; így lett aztán már igen régen a *széjelet*, *szeglet* főnév, holott *széjel* ige ilyenféle jelentéssel nem fordul elő. Legrégibb bibliafordítónk ilyeneket képezett: *császárlat* *imperium* (vö. *vezérlat*), *czímerlet* *titulus*, *könyöklet* *cubitus* (a *könyökököl* ige jelentése távolabb áll), *sósolat* *salsugo*, *kopaszlat* *calvaria*. Hasonlókat képeztek aztán a 19. században. Kéttagúak: *egylet*, *többllet* (néha *kevesebbllet* is), *képlet*, *készlet*, *részlet* (*egészlet* is divott egy ideig a mennyiségtanban), *tárlat*²⁾. Háromtagúak: *másodlat*, *rövidlet*, *szigorlat* (vö. *vizsgálat*). A *-lat* *let* előtt igei alapszó: *üzlet*, *kereslet* (vö. *kínálat*), *részlet*. — Az *egyesül-et*, *társul-at* analógiájára is keletkeztek ilyenforma gyűjtőnevek: *testület*, *közület* (*Gemeinwesen*), *völgyület* (Herman O.

¹⁾ Eleinte csak elvont, dízlés-féle jelentéssel, A viruló természet felséges díszletében a lelket csendes imádásra gerjeszti (Kisf. K. Vig. besz. 11, OKtár). Vö.: Háza merő díszlet, fényes cselédsége, kísérete számoss, cifra öltözeke (Sárosy: Tromb. 256, Abafi kiad.).

²⁾ A nyelvújítás korában itt-ott *tárlani* is előfordul, mostanában pedig *tárolni*. A *tárlat* előbb 'Öffnung' értelmében (NyUSz), mai jelentésében Budenznek egy kézirati jegyzete szerint először Brassai használta 1853-ban a Szépirodalmi Lapokban.

Ész. Madárv. 7). A város e lapos vidék egy völgyületében terjedt el (Vas. Ujs. 1879. 26:177). Hegysorok metszik át kevés téreit s zárják el völgyületét (P. Napló 31:272. tárcza).

Néha az egyszerű *-ék* képzővel is alakultak gyűjtőnevek, jobbra az alapul szolgáló ige jelentésénél fogva, pl. *maradék*, *habarék*, *keverék*, *vegyülék*, *készülék*, *öltözék* (*ételék* Sarosy: Tromb. 142, Abafi kiad.). De különösen az *-adék*, továbbá a *-lék*, *-alék* végű deverbális képzések szolgáltatnak gyűjtő fogalmak kifejezésére: *töredék*, *sőpredék*, *hulladék*, *romladék*, *ivadék*, *csapadék*, *fonadék* stb. (l. TMNy. 490); újabban neha már névszóból is: *nyáladék*, *zsiradék*, *csontadék*; — továbbá: *moslék*, *jözelék*, *ázalék*, *töltelék*, *sőprelék* (NySz.), *tartalék* stb. és látszólagos, de aztán valósággal is derominális képzések (vö. TMNy. 492): *morzsalék*, *torzsalék* (MTSz.), *zaggyvalék*, *aprólék*, *mosólék* (NySz.), *seprőlék*, *csomólék* (u. o.), *százalék*.

Még más képzésű cselekvés-szókat is lehetne említeni, pl. *-mány*-képzőseket: *vetemény*, *gyűjtemény*, *választmány*, *különítmény*. Így más nyelvekből, pl. finn *laudoitua*, ném. *Täfelung*, deszkázat: *laudoitua*, *täfelu* deszkázni; finn *höyhenistö*, ném. *Gefieder* tollazat: *höyhenistö volna az igéje, *fiedern* tollazni (vö. f. *kalastaa* halászni > *kalasto* halastól. — Még említhetjük a magyar *keresztelő*, *esküvő*, *menyegző*-féle gyűjtőneveket; ezeknek pl. a finnben többes számú kifejezések felelnek meg: *ristiäiset*, *rihkijäiset*, *häät* (l. Munkácsi B. Budenz-Album és Budenz U. Al. 301.) Vö. lat. *nuptiae*, *epulae* stb. eff.

A gyűjtőnév néha minden alaki változás nélkül egyedi névvé válik (mint más nyelvekben is, l. Brugm. Kurze Vergl. Gr. 337, 357): *uráság*, *asszonyosság*, *királyság* eh. király (Vala egy gazdag királyság régenten, kinek két fia... RMK. 2:261), *rokonság*, eh. rokon (a 16. században igen gyakran, l. NySz.), *fejedelemség* («a pokolnak minden fejedelemségit rabbá téve» Huszár Pál Préd. b. 4). *Gzimboru* és *segéd* eredetileg szintén gyűjtőnevek voltak.

A gyűjtőneveket a különféle nyelvek nem egyaránt kedvelik. A latin pl. (mint Szarvas G. fejtegeti NyK. 10:144) az objektív, szemléletes előadást szereti, s míg a modern nyelvek azt mondják: *fiatalság*, *polgárság*, *papság*, *katonaság*, a latin inkább így szól: *adulescentes*, *cives*, *sacerdotes*, *militēs*.

De némileg ugyanilyen viszony van a mi nyelvünk s a német közt: sokszor gyűjtőnevet használ a német, mikor mi inkább az egyedek többségét emlegetjük, pl. *Nachkommenschaft*: utódok, *Dienerschaft*: szolgák (noha van cselédség, szolgaszemélyzet). Kulcsár Endre szerint «a népnél nem is gyakori a -ság-képzős gyűjtőnév; inkább *katonáékat* v. katonákat mond, mintsem katonaságot» Nyr. 19:300¹⁾.

Ez a *katonáék* alak sajátoszerű magyar kifejezés mód: egyaránt gyűjtőnév és többes szám. *Károlyiék* pl. = egy Károlyi család, míg *Károlyiak* = valamennyi Károlyi, az egész K. nemzetség (l. Nyr. 12:34). A *macskáék* = a macska társaival együtt (uo. 7:37). Érdekes alak: *uraimék* (a NySz.-ban 17. s 18. századi példák). Az őrvidéki nyelvjárásban *-ék* egyszerűen a birtok többségének kifejezőjévé vált: *lovaimék*, *lovadék* = lovaim, lovaidd stb. (l. NyF. 9:9).

Bár a magyar népnyelv nem igen kedveli a -ság, -ség képzős gyűjtőneveket, viszont sok olyat használunk a magyarban gyűjtőnévül, a mit más nyelvek többes számmal fejeznek ki. Ilyen pl. a haj: ném. *Haare*, finn *hiukset* stb., a fogam fáj: *die Zähne tun mir weh*, ruha: *Kleider*, adósság: *Schulden*, költség: *Kosten*, szünet: *Ferien*, alma: *Äpfel*, körte: *Birnen*, cseresznye: *Kirschen*, bab: *Bohnen*, borsó: *Erbesen*, nyílik a rózsá, az ibolya: *die Rosen, die Veilchen blühen*; drága a tojás: *die Eier sind teuer*. — A gyümölcs- és virágneveket mi csak akkor rakjuk többesbe, ha több fajtáról van szó: jó almák, szép rózsák = jó almafajok, különféle szép rózsafajok. De hisz ilyenkor még az anyagneveknek is van többesük: jó borok, jó sörök.²⁾

Vö. Pompás káposztákat főz Ágnes néni (Mikszáth: Mikor a mécses . . . 1903. 234). Nagy konyhákat üttet, drága leveket csap és kényes falatok közt torkoskodik (Fal. 7). Az ő szavai tüzek légyenek melyekkel felgerjedjen a hallgatók szíve (Pázm. Préd. c3). Megszüntek a szelek,

¹⁾ Egy újabb nyilatkozat szerint is (Nyr. 44:320) «a magyar a tömeget az egyes, önálló egyének sokaságának tekinti . . ., a magyar ember tűzéreket lát a Vérmezőn, míg a német csak tűzérséget; a németnél a tűzérség harcol, míg a magyarnál a tűzér.»

²⁾ Veszek borokat, jókat, gyengyesieket (RMNy. 2b:75). Jobbat mi nem találunk ennél az két bornál (uo. 62).

enyhül a tél, olvadnak a *jegek* (Dayka Költ. 44, Abafi kiad.). Az idő igen meglágyult, szép *verőfények* járnak (Vitk. Munk. 2 : 87). Az végbeli hadak lassan jöhetvén az *sárokon* és az nagy *vizeken* (Tököly Lev. 24). Vele együtt igen nagy *árvizeken* s nagy *sárokon* mentünk le Csórára (Retteg, Hazánk 1 : 140). A posta elkésett a *sarak* miatt (Kaz. Pály. 297).

Némileg gyűjtőnévnek tűnik föl nyelvünkben a páros testrészek és ruhaneműek neve: *szem, fül, láb, csipő, csizma* stb. (s aztán *fél szem, fél láb, felemás csizma* stb.) Vö. *szemem: meine Augen, tenyerén hordani: auf den Händen tragen, nadrág: Hosen, csizma: finn saappaat, bajusz: finn viikset* stb. — Ezekben az esetekben nyelvünk eredetileg kétségtől a kettős számot (duálist) használta, mint néhány rokon nyelv mai napig használja (l. Kertész: Über den finnisch-ugr. Dual, Keleti Szemle 14. k.).

Noha a gyűjtőnév egybefoglalást jelent, tehát határozott logikai különbség van a gyűjtőnév s a többes szám között, a határ mégis néha ingadozó. Pl. a magyar számnév s a számnév kísérté főnév többséget jelent, s az alakja mégis egyes számú, mintha gyűjtőnév volna. Előfordul az is, hogy valóságos gyűjtőnevet fölösleges módon többes számba tesznek.¹⁾ Így különösen a *nép*-et: Szabad népek valánk s azok legyünk (mi magyarok, Czuczor: Riadó). A népek várták vasárnap sokan a templomba (Nyr. 3 : 32. Sok példa a NySz.-ban). Nevezetes, hogy ez sok más nyelvben is előfordul: görög *λαοί*, fr. *gens*, ném. *Leute* (az ófölnémetben még egyes számú alakja is van: *liut* 'nép'), óbolgár *ljudije* (egyes sz. *ljud*), ang. *folks*. A többes szám mindezekben az 'emberek' jelentését vette föl.

Igen érdekes a gyűjtőnevek szerepe a mondat szerkesztésben. Gyakori eset t. i. más nyelvekben is, a magyarban is, hogy a többi mondatrészt olyan formában vonatkoztatják a gyűjtőnévre, mintha ez többes szám volna, úgyhogy pl. alanyul használt gyűjtőnévre többes számú állítmányt stb. vonatkoztatnak. Vö. gör. *ὡς φάσαν ἡ πλεθὺς*, *pars militum caesi sunt* stb. (Zimmer: Junggramm. Streifzüge 2. fejt., Paul: Prinzipien, Kongruenz). Hegedüs I. Értelmi egyezés a görögben NyK. 25. k.

¹⁾ Megrótták, hogy jogászaink *kamat, perköltség* stb. helyett sokszor *kamatokat, perköltségeket* mondanak stb., l. Nyr. 44 : 68. — *Aprólékok* Kisz. S. Munkái 1893-i kiad. 8 : 284, így más íróknál is.

Üdvözjeiti *δ népel δ būnōktōl* = ipse salvum faciet populum suum a peccatis eorum = αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν (Máté 1 : 21, MünchK., így ÉrdK. 343). Mikoron kibocsátta . . . az népet, nem hozá átal őket . . . (JordK. 36). Az egész város népe . . . igen örülének (VirgK. 57). Azt mondják a szegény nép, hogy . . . (LevT. 1 : 169). Hanem ti dallamos nép, hagyjátok el (Arany : Arist. 2 : 229). Jámbor népe a kis helynek halkán lépve gyűlnek, mennek (Arany : Ünneprontók). Lássuk, az asszony nép, gyere, hogy solymásznak (Ar. B. H. 8. én.). — Ki magyar nemzet az üdőben pogányok valának (ÉrsK., Orsolya-Legenda). Az fáknak *aga-boga* madarakkal ékesültettenek (ÉrdK. 510). Majd mind egész *Magyarország* eleibe menének (Helt. Krón. 36). Az egész *község* fegyverrel fogtak járni (Mon. Irók 3 : 142). Hogy az egész *Izrael* hallják és megfélemljenek (KCsipkés : V. Mózes 13 : 11). Végre nagyobb *része* azon nyugodnak meg, hogy félben hadakozásokat semmiképen ne hagyják (Hall. HHist. 3 : 219). Ott is a sok *tótság* rájuk zendülének (Gyöngy. MV. 3 : 154). Harminc lovat küldé, a *fele* szép paripák voltak, a *fele* közönséges lovak (Mik. TLev.¹ 394). Derék fiúk ez az én pesti *triászom* (Kaz. Lev.¹ 2 : 15). *Élete* bús emlékezés és . . . gyötrelém napjai voltak (Bajza Munk.¹ 2 : 112). Jás ti kóci por *had* (Arany NC. 4 : 61). Holnap az ifjú *had*, rendeli, kövessék (Ar. B. H. 10. ének). Zsákmánynyal is onnan *kiki* guzdagodnak (7. ének). De az alsóbb rend is szálllyal a mezőben apróbb tüzeiknél lakomáznak bőven (Arany : TSz. 10. én.). Ablakán kövekkel hajigáltak be az *község* (Kriza : Vadr.). Az összeköt (összekelt királyi *pár* máig is mind élnek (no. 449¹). — A névmás szerepel gyűjtőnév gyanánt az ilyenekben : *das* sind meine Freunde, *ce* sont mes amis. Néha a magyarban is : Ez ugyan közönséges feleletek (Pázm. Öt lev. 323). Ennél egyéb hírt nem írhatok ; ez elég meleg hírek (Mikes 15. lev.). — Gyűjtőneveknek tekinthetni az ilyeneket is : *felségtek, nagyságtok, kegyelmek* stb., tehát tulajdonkép egyes számmal járnak (pl. «Nézzon Istent kegyelmek» Arany : Ágnes asszony), de sokszor többszámú mondatrészek vonatkoznak rájuk : Ő hatalmasságok éhen jöttek vissza a vendégségből (Mikes 8. lev.). Ő méltóságok egy nyomorult korcsmára szállottanak (no. 27. lev.). Nem tudom, miért találgatnak ennyit Asszonyságtok (Kaz. Diog. 108). Attól tartok, hogy megunnák kelmetek (Pet. JV). Tudják-e kegyelmek aztat ? (Arany : EA. 4. ének). Főlkérik általam fölségteket, nézzék s hallják meg . . . (Ar. Haml. 3. fv.) Ne higgyék kjetek (Kriza Vadr. 365). Kentők mé sírnak-rínak ? (Szeged népe 2 : 149).

¹) Néha összekeveredik az értelmi s az alaki egyeztetés : Ezt a nép hogy hallá, igen megijedének (KatLeg. 3740). Az nép is, úgymond, *ün köztök elvegeté* : populus, inquit, etiam statuit (Mon. Képt. 35). *Kiomol vala* az nép és *szedik vala* az mannát (MA. Bibl. 1 : 129). Fogadjon szót *főlsége*tek nekem . . . *béküljenek* ki . . . (Arany : János kir. 2 : 2). NB. «Emelkedjenek nagyságtok jó korán gyenge nyoszolójokból ! Vigye ébredt szeméit a hegyek bérceinek» (Fal. 190)!

Viszont ssjátságos, hogy a magyar népnyelv a több birtok alakját (*lovaim, lovaid, lovai*) szereti gyűjtőnévnek venni¹⁾ és reá egyes számú mondatrészeket vonatkoztatni. Régibb íróinknál is találkoznak ilyen mondatok.

Teneked vagyon tiszta szemeid (EhrK. 123). Elvágattatik az oltárnak szarvai (BécsiK. 219). Elesett fiaik a németeknek (RMK. 6 : 144). Napról napra öregbödik az tieitőknek ellenkező dolgai (RMNy. 2b : 250). Az több atyjafiai vesztég hevere (Ver. Verb. 87). Melyet a ti eleitek gyakran cselekedett (Decsi : Sall. Jug. 26). Ha békességben ennyi hadaink tanult volna (Zr : Török áfium). Fótius, kinek latorsági . . . utolsó veszedelmet érdemlett vala (Pázm. Kal. 678). Az ajtónak vagyon mind a két felől ajtóragasztói, ajtmelléki (Com. Orb. 134). Némelynek volt tíz-tizenöt sastollas, forgós szolgálai is (Apor : Met. 361). Apró marhájok, tyúkók, csirkéik soha sem kap egyéb szemet, mint fűmagot (Kaz. Pály. 179). Mennyi erdőolapi, mind papiros vóna, az én sok bánatim mégse férne rea (Népk 3 : 36). Folyhat le már bús könnyeid orcádra (uo. 2 : 181). Hamarább elkopnák a ti lábaitok térdig (Merényi : Ered. népm. 1 : 58). Az íróknak kezei azt írja néked (Nyr. 4 : 91). Aki elesik, annak a lábai főnek áll (Nép Vas m. Más példák Nyr. 9 : 227).

De nevezetes, hogy néha még a rendes *-k*-képzős többes is így szerepel:

Ibéní közbírák engem mindazáltal oda citáltatott (LevT. 2 : 344). Nem tudja ké, hun a bírások? (Nyr. 3 : 323.) Lehúzza a harmatot azok a hegyek. Régen itt van ezek a bokrok. Ott van azok az előttenyi pénzek (mindez Nyr. 8:370). Hogy ugat az a sok kutyák (Nyr. 28 : 422). Kiáhotatlan ez a kűek (Nép Zala m.). Zödül mán a ficfák (Nép, Szatmár m.). Jön a lovak (uo.). Mán a fele marhák itthon van; csak néhány szekerek jár itt: sok kutyák szaladt arra (Nép, Szamosköz, Román József közlése).

Könnyen keletkezik ilyen szerkezet, ha a többes számú kifejezés valami egységes dolognak, pl. folyóiratnak, könyvnek, intézménynek nevévé válik. Szarvas G. szerint csak ez a szerkezet helyes: Megjött-e már a Fővárosi Lapok? A Nyelvtudományi Közlemények új korszakba lépett. A Gyurkovics Leányok minden könyvkereskedésben kapható. (L. Nyr. 22 : 185; ellenkező nézetet nyilvánított Kalmár E. Tanár. Közl. 27 : 215.) Azt is írták: A Proletárok olyan darab. Sőt: Csiky Proletárok-ját adták. Vö. még: Bácsmegyey Levelei Kazinczy fejlődésében kiváló helyet foglal el (Heinrich G. Kaz. Bácsm. 28).

¹⁾ Azért keletkeztek talán némely nyelvjárásban *lovaimak, lovainkak*-féle alakok (vö. Zolnai, Budenz-Album 154, 2. j.).

Sz. Szombatos codexek. 60 f. — III. *Szász B.: A reflexiv és vallásrökölési elem a költészetben s Longfellow.* 60 f. — IV. *Kúnos és Munkácsi:* A belviszonyragok használata a magyarban. 1 K. — V. *Vámbery:* A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet II. 1 K. — VII. *Thury J.:* A kasztamuni-i török nyelvjárás. 1 K. — VIII. *Télffy:* Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. 40 f. — IX. *Kálmány L.:* Boldogasszony, ősvallásunk istenaszonya. 40 f. — X. *Brassai:* A mondat dualismusa. 1 K 20 f. — XI. *Gr. Kuun G.:* A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. 80 f. — XII. *Ábel J.:* Isota Nogarola. 1 K. (1884—1885.) — XIII. k. I. *Heinrich G.:* Kudrun, a monda és az eposz. 80 f. — II. *Barna F.:* A votják nép multja és jelene. 60 f. — III. *Goldziher I.:* Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. 80 f. — IV. *Ábel J.:* A homeroszi Demeter-hymnusról. 1 K. — V. *Barna F.:* A votjako pogány vallásáról. 40 f. — VI. *Szarvas Gábor:* A régi magyar nyelv szótára. 20 f. — VII. *Budens J.:* Egy kis viszhang Vámbery Ármín úr válaszára. 40 f. — VIII. *Szilky K.:* Ki volt Calepinus magyar tolmácsa. 20 f. — IX. *Gogisich M.:* Szegedi Lénárt énekeskönyve. 1 K. — X. *Joannovics:* Szórendi tanulmányok. I. rész. 60 f. — XI. *Pecz V.:* A kisebb görög tragikusok tropusai. 20 f. — XII. *Télffy:* Heraclius Rankavis Leon hellén drámája. 60 f. (1885—1886.) — XIV. k. I. *Ábel J.:* Az ó- és középkori Terentius biographiák. 80 f. — II. *Joannovics:* Szórendi tanulmányok. II. rész. 80 f. — III. *Barna F.:* A mordva nép házassági szokásai. 60 f. — IV. *Télffy:* Jelentés újhellen munkákról. 60 f. — V. *Kálmány L.:* Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. 20 f. — VI. *Putnoky M.:* Etymologicum magnum Romanæ. 40 f. — VII. *Simonyi:* A magyar szóték. 60 f. — VIII. *Simonyi:* A nyelvújítás történetéhez. 40 f. — IX. *Brassai:* Szórend és accentus. 80 f. — X. *Télffy:* Három francia hellenista és a volaptük. 40 f. 1887—1889.) — XV. k. I. *Dr. Schreiner M.:* Az iszlám vallás mozgalmai az első négy században. 60 f. — II. *Haraszti:* André Chénier költészete. 3 K. — III. *Simonyi:* Kombináló szövekkötés. 80 f. — IV. *Hunfalvy P.:* Az aranyosszéki mohácsi nyelvemlékek. 30 f. — V. *Zichy A.:* Psychiatria és politika. 20 f. — VI. *Télffy:* Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. 1 K 20 f. — VIII. *Asóth O.:* A hangsúly a sláv nyelvekben. 1 K 60 f. — X. *Télffy:* Kisfaludy Károly 'Mohács'-a görögül. 80 f. — XI. *Dr. Kégl S.:* Tanulmányok az újabbkori persa irodalom történetéből. 3 K. — XII. *Gróf Kuun G.:* Újabb adatok a kún Petrarca-Codexhez. 30 f. (1889—1892.) — XVI. k. I. *Finály:* A besztercei szöszedet. 4 K. — VII. *Szamota I.:* A Murnelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1 K. — VIII. *Hegedüs I.:* Guarinus és Janus Pannonius. 1 K 60 f. — IX. *Dr. Kúnos I.:* Kisázsia török dialektusairól. 90 f. — X. *Hegedüs I.:* Dicšenek Jacobus Ant. Marcellusra. Irta Janus Pannonius. (1892—1897.) — XVII. k. I. *Dr. Mahler:* Egyiptológiai tanulmányok a choronológia köréből. 30 f. — III. *Kégl S.:* A perza népdal. 90 f. — IV. *Melich J.:* Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 1 K 20 f. — V. *Közma F.:* Brassai Sámuel mint aesthetikus és műkritikus. 2 K. — VI. *Dézi L.:* Sz. Ágoston reguláinak magyar fordítása Clorius (Bánffy) Gergelytől. 2 K. — VII. *Vadnai:* Csakó Zsigmond ismeretlen drámai költeménye. 30 f. — VIII. *Gyomlay:* Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. 1 K 20 f. — IX. *Mahler:* Adalékok az egyiptomi nyelvhez. 60 f. — X. *Id. Szimnyei J.:* Az első magyar bibliographus. 60 f. (1898—1891.) — XVIII. k. I. *Gyomlay:* Bölcs Leo Taktikája mint magyar történelmi kútforrás. 1 K 20 f. — II. *Katona L.:* Temesvári Pelbárt Pélái. 1 K 20 f. — III. *Némethy G.:* A római elegia viszonya a göröghöz. 48 f. — IV. *Thury J.:* A 'Behdset-ül-Lugat' csagatáj szótár. 1 K 20 f. — V. *Katona L.:* Alexandriai sz. Katalin legendája középkori irodalmunkban 1 K 60 f. — VI. *Dr. Cserép J.:* Határidőszámlítás a rómaiaknál. 40 f. — VII. *Thury J.:* Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. 1 kor. — VIII. *Szilasi M.:* Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. 1 kor. — IX. *Kégl S.:* Szenáji. 3 kor. — X. *Katona L.:* A Teleki-codex. 1 kor. 60 f. — XIX. k. I. *Bayer:* Egy magyar Eszther-dráma. 60 f. — II. *Haraszti:* A renaissance francia színiköltészete és a színszerzés. 1 kor. 20 f. — III. *Thury J.:* A közép-ázsiai török irodalom. 1 kor. 50 f. — IV. *Melich J.:* A brassói latin-magyar szótár-törődék. 60 f. — V. *Pecz V.:* A classica philologia jövője. 60 f. — VI. *Hegedüs I.:* Petrarca 'Szózatja'. 50 f. — VII. *Kúnos I.:* Ada-Kaléi török népdalok, fordítással és jegyzetekkel. 2 kor. — VIII. *Cserép J.:* O. Julius Cæsar commentariussainak folytatásai és Asinius Pollio. 80 f. — IX. *Melich J.:* Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 3 K — X. *Kégl Sándor:* Dsélal ed-Din Rûmi négysoros versei. 1 K 50 f. — XX. k. I. *Ferençzi Zoltán:* Petőfi és a szocializmus. 1 K — II.

Schmidt J.: Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében. 1 K 50 f. — III. Asbóth Oszkár: Szláv jövevényszavaink. (I. rész.) 2 K. — IV. Melich J.: Révai Miklós nyelvtudománya. 1 K. — V. Némethy Géza: Ovidius és Lygdamus. 1 K. — VI. Geyza Némethy: De epodo Horatii cataleptis Vergilii inserto. 1 K. — VII. Goldziher Ignác: Uri János. 30 f. — VIII. Horváth Cyrill: Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. 90 f. — IX. Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. I. (bevezető) rész. — X. Asbóth Oszkár: A *j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. 1 K 20 f. — **XXI. k. I.** Geyza Némethy: De Ovidio Elegiæ in Messallam auctore. 60 f. — II. Váczy János: A nyelvújítás győzelme. 1 K 60 f. — III. Hegedüs István: Menander redivivus. 2 80 f. — IV. Némethy Geyza: De sexta Vergilii ecloga. 60 f. — V. Kégl Sándor: Bhagavadgitá. 80 f. — VI. Darkó Jenő: A magyarokra vonatkozó népnemek a bizanczi íróknál. 1 K 80 f. — VII. Császár Elemér: Bessenyei akadémiai törekvései. 1 K 50 f. — VIII. Bleyer Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. 2 K. — IX. Némethy Geyza: P. Vergilii Maronis Catalepton. 60 f. — X. Kégl Sándor: Emir Khosrev. 80 f. — **XXII. k. I.** Kallós Ede: Megjegyzések és excursusok Archilochoshoz I. (Trimeterek, tetrameterek, elegiák.) 2 K. — II. Bayer József: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. (Székfoglaló.) 2 K. — III. Vári Rezső: A ciliciai Oppianus Halieutikájának kézirati hagyománya. II. (érdemleges) rész. I. fele. 2 K. — IV. Budics Ferencz: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. (Székfoglaló.) 2 K. — V. Schmidt József: Kísérlet az idg. gutturalis probléma megoldására. 2 K. — VI. Rácz Lajos: Rousseau és Sauttersheim. 1 K 50 f. — VII. Császár Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. 3 K. — **XXIII. k. I.** Jánosi Béla: Szerdahelyi György æsthetikája. 1 K 50 f. — II. Szinnyei Ferencz: Jósika Miklós. 2 K 40 f.

Megrendelhetők, a mennyiben még készletben vannak, a Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatalában Budapest, V. Akadémia-utca 2.